

VARGA LÁSZLÓ

Állami ipartámogatás a dualizmus korában (1880–1900)*

A kelet-európai iparfejlődést tárgyaló gazdaságtörténeti feldolgozások egyik központi kérdése az állami beavatkozás az iparosodás folyamatába. Ennek megítélése, jelentőségének a meghatározása – amint azt az eddigi viták is mutatják – meglehetősen problematikus.¹ Bár az állami beavatkozás a vasútépítésnél jelentkezik első ízben, ez csak kiinduló pontnak tekinthető, amelyet hasonló, folyamatos, ugyanakkor gyakran ellentmondásos hosszabb tevékenység követ.

Amíg egyesek szerint a kelet-európai iparfejlődés sajátossága az állami beavatkozás, addig más nézetek szerint az időrendi eltolódás mellett a lényeges különbség a beavatkozás közvetlenségében, illetve közvetettségében keresendő. Közvetlen beavatkozásnak tekintik egyrészt a vasútépítésben betöltött szerepet és a vasutak államosítását (amely természetesen nem kelet-európai sajátosság), másrészt pedig az állami ipartámogatást, pontosabban a törvényhozási úton szabályozott ipartámogatást. Azonban az állami beavatkozás közvetlen és közvetett módjának pontos szétválasztása már eleve vitatható, ami még nagyobb nehézségekbe ütközik azáltal, hogy az állami beavatkozás sohasem önmagában gyakorolt hatást az adott iparfejlődésre. Az ipartámogatás ugyanis eredménytelen marad, ha figyelmen kívül hagyja a meghatározó gazdasági folyamatokat, ha viszont éppen azokból indul ki, akkor hatása már nem különíthető el a gazdasági-politikai hatások összességétől.

Mindezt tovább bonyolítja az állami beavatkozás számszerűsítése, vagyis az állami ipartámogatás azonosítása annak összegszerűségével, amit a legtöbb feldolgozás ugyan helytelennek ítél, de ugyanakkor – érthető módon – ez az összegszerűség válik a beavatkozás megítélésének alapjává. Némileg leegyszerűsítve tehát, az állami beavatkozás eredményességét az általa felemésztett összegek függvényeként értelmezik, holott a ténylegesen felhasznált költségek az esetek jelentős részénél tisztázhatatlanok.

Nemcsak arról van szó, hogy a ráfordítások nagy hányada eleve nem számszerűsíthető, hanem arról is, hogy még a kortársak sem rendelkeztek megbízható adatokkal, nem beszélve azok tudatos meghamisításáról pártpolitikai, személyes stb. érdekekből.

A továbbiakban tehát „közvetlen” beavatkozásnak, befolyásolásnak tekintjük a vám, a vasúti szállítás, a közszállítások és az állami ipartámogatás kérdésköreit. Magyaror-

*A tanulmány második része megjelent a Századok 1978. évi 4. számában (662–703. old.) – A szerk.

¹ Vö. Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. (Bp., 1976) 117. 11.

szágon a vámpolitika kérdése a közös vámterület révén sajátos vetületben jelentkezik. A korabeli érvelés szerint az állami ipartámogatás a közös vámterület kompenzációjaként született, a valóságban azonban az önálló vámterület nem zárja ki az ipartámogatást. A dualizmus időszakában nem ez az egyetlen eset, amikor „tisztán” gazdasági kérdések közjogi szinten jelentkeznek, és megoldásukra is hasonló módon kerül sor. A közös vámterület tehát nem kiindulási pontja az állami beavatkozásnak, hanem sajátos kerete, amely lehetővé tette annak határozottabb kibontakoztatását. Az ipartámogatás nem kompenzálhatta a közös vámterületet, sőt az eleve nem is lehetett feladata. A dualista államrendszer és az ettől elválaszthatatlan közös vámterület meghatározott feltételeket biztosított a magyar iparfejlődéshez, előnyeit vagy hátrányait nem mérhetjük a nem létező önálló vámterülethez. Miután ez a kérdéskör külön feldolgozást igényel, meg kell elégednünk azzal a meglehetősen triviális megállapítással, hogy a közös vámterület egyszerűen más volt, más lehetőségeket kínált, és más követelményeket támasztott. Hasonlóképpen külön feldolgozás tárgyát képezi a vasúti szállítás kérdésköre, amely azonban nemcsak a vasúti hálózat kiépítését és államosítását öleli át, hanem a vasúti tarifapolitikát is. Az adott keretek között tehát az ipartámogatás mellett a köz- és hadseregszállításokkal kívánunk részletesebben foglalkozni.

Az ipari fejlődés előfeltétele a mezőgazdaság tőkés átalakítása, megfelelő hitelrendszer és infrastruktúra kiépítése.

Ezeknek megvalósítása azonban hosszabb, gyakran ellentmondásos fejlődést jelentett a múlt század második felében.² Nem kétséges, hogy az 1867-es kiegyezés megkötésénél az uralkodó osztályokon belüli erőviszonyoknak megfelelően elsődlegesen a nagybirtokok érdekei érvényesültek. A liberális birtokos réteg – a reformkori eszmék alapján – a mezőgazdaság érdekeiből kiindulva ismerte fel az ipari fejlődés jelentőségét. Az ipar fejlesztésének szükségessége – különösen az 1873-as válságot követően – vitán felül állt.

Az ipar „közvetlen” támogatása ebben az időszakban nem emelkedhetett a kormánypolitika szintjére, 1869–1879 között az állam évente mindössze 12 660 forintot fordított kimondottan iparfejlesztésre, míg Ausztria ugyanakkor ennek negyvenszeresét,³ ezt mégsem magyarázhatjuk a kormány közömbösségével. 1870–1873-ban 3466 km vasút épült az országban, vagyis négy év alatt több mint másfélszerese annak, mint 1866-ig összesen. 1866 és 1890 között az utasforgalom több mint nyolcszorosára, az áruforgalom pedig hétszeresére nőtt.⁴ 1894-ben az állam kezelésében van a MÁV révén a vasúthálózat 81,62 százaléka,⁵ az utasforgalom ekkor már közel tizenötszöröse az 1866-osnak.⁶ Még ekkor is az állami költségvetésben a vasútügy szerepel a legnagyobb súllyal, az erre a célra

² *Katus László* megfogalmazásában: „A polgári forradalmat követő hosszú távú gazdasági fejlődés tartalmát, konkrét útját és lépéseit kikerülhetetlen gazdasági szükségszerűséggel szabta meg a lehetséges és lehetetlen dialektikája, a modern gazdasági növekedés igényei és gazdasági strukturánk elmaradottsága közötti szakadék.” (A forradalom helye Magyarország gazdasági fejlődésében – A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp., 1976. 74.)

³ *Sándor Vilmos*: Nagypipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Bp., 1954. 27. Ezeknek az adatoknak az összehasonlíthatósága eleve kérdéses.

⁴ *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora 1867–1918. Budapest, 1934. I. kt. 254.

⁵ *Jekelfalussy József*: Az ezredéves magyar állam és népe. Bp., 1896. 509.

⁶ Uo. 520.

fordított összegek meghaladták az összes állami kiadások 20 százalékát,⁷ ugyanakkor 1868 és 1894 között az állami kiadások is tetemesen emelkedtek, 147,4 millió forintról 487,3 millióra.⁸

Harminc év alatt 80,2 millió forintot fordított az állam a vízi utakra, amelyeken 1896-ban 2504 km-es szakaszon volt rendszeres gőzhajóközlekedés.⁹ 1880-ban jött létre az Adria Tengerhajózási RT, kezdetben évi 150 000 forintos állami támogatással, 150 gőzhajójáratot üzemeltetett, amelyeknek a számát az állami támogatáshoz hasonlóan 1886-ban felemelték.¹⁰ A kiépített utak hossza harminc év alatt három és félszeresére emelkedett, a közúti hálózat 1894-ben 135 000 km volt, amelynek kereken egyharmada kiépített. Az utakra, hidakra stb. 1867 és 1894 között több mint 110 millió forintot fordított az állam.¹¹

Az ipartámogatás kezdetben az 1844-es Védegyelet nyomdokain az iparpártolás kezei között mozgott. Ilyen céllal jött létre először 1862-ben a Kalikó mozgalom,¹² majd 1876 végén a hazai ipart pártoló és terjesztő egyesület. Ez utóbbi alapszabályai előírták a tagoknak a hazai iparcikkek vásárlását, az „erkölcsi érzet felébresztését” a cél érdekében, megfelelő informálódást és tájékoztatást a hazai iparról.¹³

A gazdasági fejlődés iránya a kiegyezés után hosszú ideig fel sem vethette a „közvetlen” ipartámogatás gondolatát. Igaz, az 1870. 51. tc. 2. §-a adómentességet biztosított az olyan munkáslakások után, amelyekben a lakók nem fizettek bért. Ez azonban egyaránt vonatkozott az iparra és a mezőgazdaságra, így a gyakorlatban az utóbbit érintette. Az ipar támogatására irányuló kezdeti törekvések először 1876-ban jelentkeztek a közszállítások terén. Az országgyűlés pénzügyi bizottsága kívánatosnak minősítette, hogy a kormány papírszükségletét hazai forrásból fedezze. Ennek a javaslatnak a véleményezésére minisztériumi bizottságot hoztak létre, amelyet azonban Ráth Károly az országgyűlésben alkalmatlannak nyilvánított, mondván, az nem rendelkezik a szükséges ismeretekkel, és munkáját bürokratizmusa akadályozza. Ráth hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar ipar

⁷ Uo. 581.

⁸ Uo. 574.

⁹ Uo. 512–513.

¹⁰ Gratz, i. m. l. k., 255.

¹¹ Jekelfalussy, i. m. 509–611.

¹² Hollósy István: Fejezetek a magyar iparosodás történetéből. Bp., 1931. 9.

¹³ Az egyesület 1878-ban pályázatot hirdetett a következő kérdéssel: „Micsoda okok követelik, hogy Magyarországon mindenekelőtt a magyar iparcikkek pártoltassanak? Mik az okai annak, hogy a magyar iparcikkek nehezen képesek a külföldiekkel versenyezni, és mik volnának a versenyképesség emelésének eszközei?” A pályázatra öt mű érkezett, ezek közül az egyesület Galgóczy Károly: „Az ipar fontossága Magyarországon, hátramaradásának okai és előmozdításának eszközei” című 1880-ban Budapesten megjelent tanulmányát jutalmazták. Egy másik pályamű Edvi–Illés László tollából Aradon jelent meg szintén 1880-ban „A magyar iparpártolás feladata” címmel.

Ezekben az években az ipartámogatásnak, iparpártolásnak jelentős irodalma alakult ki. Így *Kubinyi Lajos*: Iparunk, az iparosság hiányának okai és a fejlődés kellékei hazánkban. Bp., 1877; *Mudrony Soma*: Iparpolitikai tanulmányok a hazai ipar emelése tárgyában. Bp., 1877; *Karika Antal*: Miként emeljük iparunkat. Győr, 1878; *Dienes Péter*: Teendőink a hazai ipar védelme és emelése érdekében. Miskolc, 1880; *Dobránszky Péter*: Teremtünk ipart Budapesten. Bp., 1880; *Gelléri Mór*: Az iparügy napi kérdései. Bp., 1880; *Kiss Endre*: A hazai ipar, mint társadalmi és nemzetgazdasági szükséglet. Nyiregyháza, 1880; *Zichy Jenő*: Emlékirat a magyar iparfejlesztés érdekében. Bp., 1880.

nagyon csekély mértékben részesül az állam megrendeléseiből, még azokban az iparágakban is, amelyekben versenyképes lenne. A pályázatok kiírása rendezetlen, előfordult, hogy esti lapban tették közzé a másnap lejáró pályázatot, vagy rosszabb esetben teljesen elfelejtették meghirdetni. Ráth beszéde végén kérte a képviselőházat, szólítsa az fel a kormányt, hogy az állami szükségletek fedezését lehetőleg a hazai ipar számára biztosítsa. Széll Kálmán pénzügyminiszter ígéretet tett, hogy a létrehozott miniszterközi bizottság megfelelő terveket készít a közszállítások szabályzására. Trefort tárcája nevében szintén megnyugtató választ adott a közszállításokkal kapcsolatban. Végül Tisza Kálmán a vita lezárásaként kijelentette, hogy az állami megrendeléseknél akár némi ártóbblet esetében is a hazai ipart kell előnyben részesíteni.¹⁴ A kiegyezés 1878-as országgyűlési vitája ismét felszínre hozta az iparfejlesztés kérdéseit. Baross Gábor, a törvényjavaslat előadója, kifejtette, hogy a közös vámterületen belül is biztosított a magyar ipar számára a fejlődési lehetőség.¹⁵ A legfőbb akadályt a szükséges előfeltételek hiányában látta, célként azoknak az iparágaknak a támogatását és megerősítését jelölte meg, amelyekhez az előfeltételek már adóttak.¹⁶ Hasonló szellemben nyilatkozott Móricz Pál is.¹⁷ A kormány a mezőgazdasági és ipari érdekek összehangolását tekintette fő feladatának.

A második országos iparosgyűlés kérvényét Ráth Károly terjesztette be 1879 végén a képviselőházba. Ez elsődlegesen a kisipart érintő kérdésekkel foglalkozott, de felvetette az adókedvezmény gondolatát is, valamint a hazai beszerzések kizárólagossá tételét az állami szükségleteknél. Horánszky Nándor ennek kapcsán konkrét intézkedéseket sürgett a hazai ipar fejlesztése érdekében: „Az ipar nagy és nevezetes tényezője az ország vagyonosodásának, jólétének, kultúrájának . . . Minden állam saját iparának fejlesztésére és előmozdítására megtesz mindent, amit tehet.”¹⁸ A kérvény ezzel elindult szokásos útjára, s mire újra az országgyűlés elé került a következő év közepén, számos hasonló tárgyú kérvény érkezett a képviselőházhoz. A másik oldalon ugyanakkor nőtt az ellenállás az iparfejlesztés nem kívánatos irányával szemben, Istóczy országgyűlési beszédében a „kozmpolitikus idegen elemeket” támadta, akik az „ingó tőke fő képviselői”, és amelyek a magyar földbirtok zsákmányául esik.¹⁹ Az iparosgyűlés is a már említettek mellett az iparszabadság korlátozásában látta a megoldást. A kérdés lényegére végül ismét Baross világított rá: „Az ipar ott van és ott lehet leginkább kifejlődve, hol a földművelés kellőleg virágzik, úgy másfelől concedálom, hogy iparilag különösen fejlődött országokban a földművelés jobban virágzik.”²⁰

Gyakorlatilag már ekkor kirajzolódnak azok az erővonalak, érdekazonosságok és ellentétek, amelyek a későbbiek során meghatározzák az állami ipartámogatás, iparfejlesztés alakulását.

Amíg az egyik oldalon a kialakuló ipari burzsoázia a liberális birtokos réteg támogatását keresi és élvezi, addig a konzervativizmus a kisipar és a nagyipar érdekellentéteit

¹⁴ Képviselőházi napló 1876. nov. 25.

¹⁵ Az iparfejlődés fontosságát egyik hozzászóló sem vonta kétségbe, a vita középpontjában az iparfejlődés és az Ausztriához fűződő viszony állt.

¹⁶ Kh. n. 1878. jan. 28.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 1879. nov. 19.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 1880. máj. 21.

kihasználva, a kisiparosság védelmezőjeként lép fel. A valóságban ezek az erővonalak hosszú ideig ellentmondásosan és elmosódottan jelentkeznek. Ennek magyarázata – a kis- és nagyipar részleges érdeazonossága mellett – az ipari érdekképviselők sajátos szerepe. Az országos szintű egyesületek kivétel nélkül a kisipar szervezeteiként jönnek létre, de ugyanakkor ezekben is egyre fokozottabban érvényesül a nagyburzsoázia befolyása. A kamarák látszólag nagyobb lehetőségeket nyújtottak a nagyipari érdekképviselőkhöz, de az esetek többségében viszonylag szorosan kötődtek a céhes hagyományokhoz, így az egyes kamarák álláspontja végül az adott kerület tényleges iparosodottságával függött össze, ez különösen – éppen az említettek alapján – a budapesti kamaránál figyelhető meg a leghatározottabban.

Később az újkonzervativizmus még egyértelműbben tekinti a keresztény kisipart bázisnak a régi rend restaurációjához, szemben a modern nagytőkével. A kérdést bonyolítja, hogy ugyanakkor kialakulóban van egy modernebb kisipar is, amely számára a nagyipar nem konkurrenciát, hanem biztos létalapot teremtett.

A birtokos osztály liberális része viszont felismerte, hogy a mezőgazdaság további fejlődéséhez nélkülözhetetlen a hazai nagyipar kialakulása, amely egyrészt szállítója, másrészt piaca a mezőgazdaságnak. Vagyis Istóczy és Baross idézett polémiájában reális érdekelletétek csapnak össze. Az ipar állami támogatásának ügye ugyanakkor egyre szélesebb köröket mozgat meg.

Az Országos Iparosegyesület emlékiratában a hazai ipar előnyben részesítését kéri a közszállításoknál, valamint adómentességet és megfelelő tarifapolitikát.²¹ Ugyanakkor több „tőkepénzes” kérvénnyel fordul a miniszterelnökhöz. Ennek főbb követelése: adó-, bélyeg- és illetékmentesség, gépek adómentes behozatala, kincstári telkek ingyen átengedése, olcsó tarifa nyersanyagra és tüzelőre, közszállítások biztosítása a hazai ipar számára, kiviteli jutalmak, közvetlen részesedés vagy kamatbiztosítás az állam részéről.²²

Az 1881. 44. törvénycikk

A kereskedelmi miniszter 1880. végén értekezletet hívott össze Matlekovits Sándor vezetésével az iparosegyesület kérvényének véleményezésére, megfelelő törvényjavaslat kidolgozására. Az értekezlet résztvevői emlékiratban foglalták össze a legfontosabb teendőket. Eszerint az állam által biztosítható kedvezmények „az iparnak lendületes fejlesztésére nem elegendők”, de „a társadalmi és magán tevékenység az iparnak eddig elhagyott mezejére fokozottabb figyelemmel fog irányulni akkor, ha meggyőződik arról, hogy az állam kedvezmények nyújtása által is elismeri az ez irányban folytatott tevékenység fontosságát”. Az emlékirat szerint nem célszerű csak új vállalatokat támogatni, ez sértené a meglévők érdekeit, csak új iparág támogatása viszont jelentéktelen lenne és jóval kevesebb az indokoltnál. Az emlékirat felsorolja a támogatandó iparágakat,²³ szükségesnek ítéli a közszállítások kérdésének rendezését, megfelelő központi közeg felállításával, javasolja továbbá állami telkek átengedését, a vasúti díjak reformját, a kisajátítási és vízhaszná-

²¹ Képviselőházi irományok 1878–1881. 1096. sz.

²² Uo.

²³ Ez alapvetően megegyezett a későbbi törvényjavaslatban foglaltakkal.

lati jog rendezését, gyárak áttelepülésénél és gépek behozatalánál a vám visszatérítését. Az értekezlet alkalmatlan eszköznek minősítette a kamatbiztosítást, az állami kölcsönöket és segélyeket (csak kivételes esetben lehet indokolt), valamint az exportprémiumot.²⁴

Miután az elkészítendő törvény elsődlegesen adóügyi rendelkezéseket foglal magába, a kormány részéről a pénzügyminiszter terjesztette a javaslatot 1881. áprilisában az országgyűlés elé. A kormány a különböző memorandumokba foglalt javaslatok közül nem fogadta el a gépek vámmentes behozatalát, a kiviteli jutalmat, a kamatbiztosítást. Helyeselte ugyan, de törvénybe foglalni mégsem látta célszerűnek a közszállítások rendezését, az ingyen telek és a szubvenció kérdését, valamint az olcsó tarifákat.

A kormány tehát helyes gazdasági felismerésekből indult ki a törvény kidolgozásánál, reálisan ítélte meg a lehetőségeket, és előrelátóan magának tartott fenn bizonyos lehetőségeket. Ezt tükrözi a törvényjavaslat indoklása is, amit Szapáry Gyula terjesztett a ház elé: „Ezen javaslat készítésénél azon meggyőződés vezérelt, hogy törvényileg előre megállapítandó kedvezmények magukban véve, a már létező iparnak sikeres fejlesztésére, vagy éppen a még hiányzó iparnak rögtöni megteremtésére ugyan nem elegendők, de miután alaposan feltehető, hogy a társadalmi és magán tevékenység az ipamag eddig elhagyott mezéjére fokozottabb mérvben irányuland akkor, ha meggyőződik, hogy az állam kedvezmények nyújtása által is az e téren folytatott tevékenység fontosságát elismeri, és az ipar felvirágzásának előmozdítását kiváló feladatának tekinti.” A kormány elvetette, hogy csak az új iparvállalatokat támogassa, mivel ez csökkentené a törvény jelentőségét, és ugyanakkor a meglévő vállalatok indokolatlan hátrányba kerülnének. A támogatás célja a fejlődőképesség előmozdítása. „A haladni nem tudó iparos támogatása nem indokolt.”²⁵

Láng Lajos, a törvény előadója, kiemelte a Baross által már megfogalmazott gondolatot, amely szerint a mezőgazdaságnak is érdeke az ipar fejlesztése, továbbá, hogy az ipartámogatásnak nem a vámvédelem az egyedüli eszköze. A törvény célja a versenyképesség fokozása. „A kormány által nyújtott ily nevezetes kedvezmények egyszersmind élesztőleg hatnak a magántevékenységre, de óvakodni kell attól is, hogy túlságosan sokat ne tegyen az állam, mert oly iparvállalatnak mesterséges nevelése, melynek nincsen kellő alapja, csak arra vezetne, hogy ezen iparvállalat a legelső alkalommal összedőljön, és sokkal nagyobb válságot vonna maga után.”²⁶ A pénzügyi bizottság megvitatta, hogy milyen kedvezményeket kell adni és milyen iparágaknak. Nem tartotta célszerűnek törvénybe foglalni azokat a kedvezményeket, amelyeket a kormánynak amúgy is módjában áll megadni, és egyben két további iparág kedvezményezését javasolta (zománcedény és táblaüveg).²⁷

Az országgyűlést a törvény vitája során általános közöny jellemezte, az egyes képviselők által felvetett indítványokat gyakorlatilag érdemi vita nélkül mind elvetette, a szavazás során még a ház határozatképessége is kérdéses volt. Végül összesen kilenc képviselő hozzászólása jelentette a javaslat vitáját. Szinte valamennyien felvetették a közszállítások

²⁴ *Matlekovits Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Bp., 1898. II. köt. 111–117.

²⁵ Irományok 1878–1881. 1076. sz.

²⁶ Kh. n. 1881. máj. 11.

²⁷ Irományok 1878–1881. 1097. sz.

kérdését, amelynek rendezése szerintük a kormány álláspontjával szemben nem jelenti a verseny kiiktatását, hanem pusztán leszűkítését a hazai iparra. Mudrony Soma jelentéktelennek minősítette a célhoz képest a vállalt áldozatokat, helyes iparszervezet kiépítését, iparos szakoktatás elterjesztését és további iparágak bevonását javasolta. Hasonló álláspontot képviselt Ráth is, amikor a javasolt iparfejlesztési eszközöket silányoknak nevezte. Mudrony és Helfy a közös vámterület kompenzációjának kérdését vetették fel, az utóbbi szerint a törvényjavaslat nem tölti be ezt a szerepet. A kormány képviselői a felvetett problémákat visszautasították. Kemény Gábor elismerte ugyan megfelelő tarifapolitika szükségességét, de ezt nem tartotta ugyanakkor a tárgyalt törvény feladatának. A közszállításokra vonatkozó követelést elutasította, mondván, a hazai ipar nem képes minden szükséges árucikket szállítani (ilyen formában azonban ez fel sem merült), példaként a postai pénzeszacskókat és a górcsövet említette.²⁸ Végül az egyetlen elfogadott módosítás a törvény végrehajtását a pénzügyminiszter helyett a kereskedelemügyi miniszter jogkörébe utalta át.²⁹

Az országgyűlés által így elfogadott 1881. 44. tc. kedvezményeket biztosított a korszerű, új iparágakat meghonosító gyáraknak, illetve új vagy már fennálló korszerű gyáraknak az alábbi iparágakban és termékeknél: sárgarézárak, sárgarézlemez, cink, cinklemez, drót, drótszeg, fémkeverékekből való áruk, zománcozott vasedények, szerszámgépek, munkagépek, gőzgépek és gőzkazánok, zongorák, elektro-dinamikus készülékek, fegyverek, porcelán, tábla- és tüköruveg, üvegyártás regeneratív fűtéssel, kaucsuk, cellulóze, tapéták, konzervek, konyak, szóda, kénsav, aszfalt, valamint a rizshántoló malmok, mezőgazdasági szeszgyárak, selyemfonó-, szövő- és festőgyárak, gyapjúfonó-, szövő- és appetírozó gyárak, pamutfonó-, szövő- és fehérítő gyárak, len- és kendertörő és kikészítő telepek, len, és kenderfonó-, szövő-, fehérítő és appetírozó gyárak, kötszövészeti gyárak, posztó fonalgárak (Mule-Jenny géppel, minimum 120 orsóval és egy méter széles kártoolóval), posztó szövőgyárak (minimum 6 szövőszéssel), pamut-, len- és kenderszövőgyárak (minimum 10 mechanikai vagy műszövőszéssel). A felsorolt vállalatok 1895 végéig mentesülhettek a keresetadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, az ezek után járó községi pótlék, ipari és kereskedelmi kamarai illeték és az általános jövedelmi pótlék alól. A gyári vállalatok mentesültek továbbá a telek megszerzése és átírása utáni illeték alól, a részvénytársaságok pedig egyéb bélyegek és illetékek alól (például részvények kibocsátása után).

A törvényben felsorolt vállalatok kedvezményes áron kaphattak nem tisztított ipari sót, és rájuk is vonatkozott az 1870. 51. tc. 2 §-a szerinti házadómentesség. A jogosultságról a kereskedelmi miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértésben esetenként döntött. A törvény 1882. január 1-én lépett életbe.

A törvény fogadtatása már közvetlenül meghozatala után sem volt egységes. Az aradi kamara 1882. évi jelentése arról számolt be, hogy a kamara területén a kedvezmények igénybevételével egyetlen gyár sem alakult. A kolozsvári kamara jelentése hasonló képet tükröz, mondván „a törvény életbeléptetése óta eltelt ötévi tapasztalat arra mutat, hogy . . . a kedvezmény nem elég arra, hogy . . . új vállalatok keletkezzenek”. Az aradi kamara említett jelentése szerint pedig „a törvényben nyújtott kedvezmények bizonyára

²⁸ Kh. n. 1881. máj. 11.

²⁹ Uo. 1881. máj. 12.

sokkalta csekélyebb jelentőséggel bírnak, hogysem azoktól az ipari fejlődés új korszakának megnyíltát remélni lehetne”.³⁰ Ez azonban csak egyik oldala a mérlegnek, mégpedig nemcsak a kedvezőtlenebb, hanem a kevésbé kompetens is.

Idézésüket azért tartottuk mégis szükségesnek, mivel a szakirodalom ezeknek alapján ítélte meg az első ipartámogatási törvény jelentőségét, s bár nem kívánunk az értékelések későbbi elemzésének elébe vágni, szükségesnek tartjuk, hogy ezeket a véleményeket másokkal is, s mindenekelőtt a tényekkel szembesítsük.

A vidéki kamarák eleve sértve érezték magukat, mivel a kormány nem fogadta el azt a javaslatot, hogy az állami kedvezmények odaítélésénél kérje ki az illetékes kamara véleményét. Egyedül a budapesti kamara részesült ilyen „privilegiumban”, sőt külön bizottságot hozott létre az állami kedvezmények elbírálására, amely első ülését már a törvény életbelépeése előtt megtartotta. A kérvények két úton juthattak a bizottsághoz, egyrészt az érintett vállalat kérhette a kamara támogatását a kedvezmények megadásához, másrészt a miniszter szólíthatta fel a kamarát véleményezésre. A kereskedelemügyi miniszter még az állami gépgyárak kérvényét is a kamarának továbbította. A miniszter általában elfogadta a kamara javaslatát, de esetenként véleménykülönbség alakult ki. Így például egy budapesti vegyészeti gyár kérvényét a kamara ugyan támogatta, a miniszter mégis elutasító határozatot hozott. A gyár tulajdonosa újabb kérvényt ad be, és ehhez kéri a kamara támogatását. Az elutasítás alapja az a miniszteri rendelet, amely szerint csak új gyár részesíthető kedvezményben. Az említett eset kapcsán a kamara fellép a rendelet ellen: „A kormány és az országgyűlés ide vonatkozó nyilatkozataiból határozottan kitűnik, hogy a törvényhozás a törvény megalkotásával nemcsak nálunk egészen új iparágak meghonosítását, hanem már létező és életképes iparágak megerősödését és fejlődését is elő akarta mozdítani.” Végül ez az elv érvényesül a kedvezmények odaítélésénél.³¹

A budapesti kamara 1881. évi jelentése az előbb idézetteknel sokkal pozitívabban értékeli a törvény hatását, amikor megállapítja az állami megrendeléseknél a hazai ipar jelentős előretörését.

Az ipar fokozott megélénkülése a nyolcvanas évek elején tagadhatatlan tény, 1881-ben így jön létre hat bányavállalat egyesüléséből az Észak-Magyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt., a Rimamurányi Vasműegyesület és a Salgótarjáni Vasfinomító Rt. egyesüléséből a Rimamurány-Salgótarjáni Vasfinomító Rt., amely 1885-ig háromszor élt az ipartámogatási törvény által biztosított adókedvezménnyel. Ugyanebben az évben alakult 1,5 millió forint alaptőkével a Nagysurányi Cukorgyár, az alapító Deutsch, Brüll és Kohner családok még számos iparvállalatot alapítanak ezekben az években. Ugyanakkor 17 kisebb-nagyobb fémipari (főleg gépipari) gyár jön létre, néhány újabb vidéki malom, számos kisebb kőolajfinomító Erdélyben, valamint a Budapesti Ásványolajgyár, a Magyar Petróleumipar Rt. Ebben az időszakban jön létre az Első Magyar Szövő- és Kötőgyár Vácott, s nem utolsósorban a Weiss testvérek konzervgyára Budapesten.

Túlzás lenne ezt az alapítási kedvet, amelynek csak egy-két példáját idéztük, kizárólag az 1881. 44. tc. hatásának tulajdonítani, hiszen ebben óriási szerepe volt az ekkor

³⁰ Id. Sándor i. m. 317–318.

³¹ OL Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Állami kedvezmények bizottsága jegyzőkönyve.

kibontakozó konjunktúrának,³² és az ennek hatására beáramló külföldi tőkének, illetve a hazai nagybankok felfejlesztésének, az ennek nyomán kialakuló valóban modern hitelrendszernek. Ehhez járul harmadik tényezőként az a folyamat, amelynek keretében a magyar kereskedelmi és malomipari nagytőke az ipar egyéb ágai felé fordult. Ez a felledülés tehát csakis ennek a három tényezőnek kölcsönhatásaként érthető meg. Ezen belül az ipartámogatás hatása nem mérhető annak összecszerúságával, hiszen vonzerejénél fogva a valóságban messze meghaladta azt, és jelentősen hozzájárul az említett tényezők érvényesüléséhez. Helytálló mindezek alapján a kortárs értékelése: „Az előbbi korszak – 1885 előtt – a tevékeny alkotás ideje, midőn az iparnak nyújtott állami kedvezmények alapján számos új gyár keletkezik, az állam az iparfejlesztés alapjainak lerakásán, új oktatási intézmények, tanfolyamok felállításán serénykedik, és támogat minden sikerrel biztató társadalmi és egyéni kezdeményezést.”³³

Ezen túlmenően már az első ipartámogatási törvény is ráirányítja a figyelmet az erőviszonyok megváltozására, illetve a kormánypolitikában való érvényesülésére.

Az egyes vállalatok számára nagyon eltérő lehetett az állami támogatás jelentősége. Alapjaiban a tervezett beruházások gazdaságosságát növelte, s ezzel közvetlenül és közvetve is elősegítette, ösztönözte az új alapításokat és bővítéseket. Egyes esetekben azonban – a törvény céljaival ellentétben –, a gyár alapítása az ipartámogatás függvényévé vált. Így például a Testory-féle gyár, illetve utódvállalata a közgazdasági alaptól kamatmentes kölcsönben részesült, sőt az állam a törvény által biztosított lehetőségeket túllepve, részvényeket is vásárolt, amelyek együttes összege meghaladta a 100 000 forintot. A kormány végül 85 500 forinttal részesedett a részvénytársaság alaptőkéjéből. A Herendi Porcellángyár Rt. alapításához az állam 15 000 forinttal járul hozzá, majd 1887-ben 10 000 forint segélyt, 1888-ban 8 000 forint kamatmentes kölcsönt, 1889-ben előbb 6000, majd végül újabb 60 000 forintos kölcsönt juttatott a gyárnak, amely így berendezkedhetett a kőedény gyártásra.³⁴ Néhány vállalkozónál a kedvezmények gyakoriságából is lemérhetjük annak fontosságát. A Salgótarján-Rimamurányi Vasmű Társaság, Regenhart Ferenc és a Weiss testvérek 3–3 üzemük részére kértek és kaptak kedvezményt. A Ganz gyár és Röck István 2–2 gyárral szerepel. A felvidéki Kuhinka család élt azonban a leggyakrabban ezzel a lehetőséggel, 1886 és 1889 között öt üvegyáruk részére kaptak állami kedvezményt. A kormány az ipartámogatástól gyakorlatilag független célkitűzéseinél is felhasználta az állami kedvezmények lehetőségét. Így az első ipartámogatási törvény keretében 21 brassói vállalat kapott állami kedvezményt. Jelentős részük a kis- és középipart képviselte, az ipartámogatás ebben az esetben a román vámháború kompenzálásának eszközévé vált.

A kedvezményben részesített vállalatok iparági megoszlását mutatja az 1. táblázat. A textilipari üzemek különösen az első három év folyamán részesültek a többi iparághoz képest jelentősebb arányban állami kedvezményben, ez a tendencia azonban időben mindinkább kiegyenlítődik, 1885-től arányosan a vegyipari üzemek kapják a legtöbb kedvezményt. Ez a kezdeti törekvések pozitív revízióját jelzi, a Monarchia közös piacán belül a

³² Ugyanebben az időszakban háromszorosára emelkedik pl. a Schlick-féle Vasöntöde és Gépgyár, a Ganz gyár, az Államvasutak Gépgyárának forgalma.

³³ *Heltai Ferenc*: Az állami beavatkozás határai az iparfejlesztés körül. Nemzetgazdasági Szemle, 1889. november. 853.

³⁴ *Sándor* i. m. 351–352.

textiliparnak ugyanis nagyon korlátozott volt a lehetősége Magyarországon, az állami ipartámogatásnak viszont sem feladata, sem eredménye nem lehetett, hogy függetlenítse a magyarországi iparfejlődést a Lajtán túli területektől. A lehetőségek korlátozottságára utal Heltai is, már idézett tanulmányában: „A textilipar tömegtermelő gyáripar, . . . a textilipar bármely ága kicsinyben való meghonosításának kísérlete már eleve kudarcot valló vállalkozásnak tekintendő, amelyet tanácsosabb meg sem kezdeni . . . Azon az úton, amelyen eddig haladtunk – munkások kiképzése, tanfolyamok stb. –, csak kis vállalatokra juthatunk, nagy vállalatok pedig a tapasztalás szomorú tanúságai szerint nem keletkeznek.”³⁵ A másik oldalon, bár a textilipar fejlődési lehetősége korlátozott volt Magyarországon, s a tőkefelhalmozás szempontjából sem volt elsőrendű a felfutása, az iparfejlődés öszsgazdasági és társadalmi hatását (azaz, az iparág multiplikáló hatását) tekintve, a textilipar fejletlensége mégis komoly hátrányokkal járt. Racionális ökonómiai szempontból a textilipar erőltetett támogatása nem lehetett hatékony, tőkét vont el a dinamikusabban fejlődő új iparágaktól, de figyelembe kell venni, hogy a gazdasági döntések sohasem tisztán racionális ökonómiai alapon keletkeznek, hanem politikai, párt- és egyéb harcok stb. hatása alatt is. A vegyipar kialakulása a textiliparral szemben olyan iparág meghonosítását eredményezte, amely világviszonylatban is újnak számított, így az ipartámogatás hozzásegítette ahhoz, hogy versenyképessé váljon a vámközösség területén. A gépgyártásnál, illetve a vas- és fémiparnál iparágokon belül figyelhető meg hasonló ellentmondás. Ugyanakkor különösen az üvegyipar jelzi az ipartámogatás jelentőségét, fejlődése végső soron szinte ennek függvényévé vált. Mindez azonban elsődlegesen nem szubjektív szándékok eredménye, hanem a gazdasági fejlődés objektív lehetőségeinek érvényesülése az állami ipartámogatásban, aminek nem volt célja – nem is lehetett az – a gazdasági folyamatok irányának megváltoztatása, hanem „pusztán” kedvezményekkel kívánta kedvező tendenciák kihasználását elősegíteni.

A 199 iparvállalat mellett 265 mezőgazdasági szeszgyár részesült állami kedvezményben. A korábbi megítélések éppen erre hivatkozva tekintették a törvényt egyrészt jelentéktelennek, másrészt végső soron nem is az ipar, hanem a mezőgazdaság támogatásául szolgáló eszköznek. Az itt közölt adatok részben eleve csökkentik ennek a problémának a jelentőségét. Ezt azonban kiegészíthetjük azzal az érveléssel, hogy Magyarországon 1883–1884-ben 92 657 szeszfőzde létezett,³⁶ ezeknek tehát még három ezrelékét sem érte el a kedvezményben részesítettek száma.³⁷ Nem lenne érdektelen annak vizsgálata, hogy milyen jellegű vállalkozásokról van szó, ez a kérdés azonban messze vezetne eredeti témánktól. A mezőgazdasági szeszgyárak számára nem az 1881-es törvény jelentett tényleges támogatást, hanem sokkal inkább az 1878-as szesztörvény, továbbá az ebből adódó ellentmondásokat fenntartó 1888. 25. tc., amely kontingentálta a termelést az ipari és a mezőgazdasági szeszgyárak között, valamint termelési jutalmat állapított meg, ez azonban a szeszipart leszámítva, az iparfejlesztést gyakorlatilag nem érintette.

Az első magyar ipartámogatási törvényről számos értékelés és adat jelent meg a kortársak és a történészek tollából egyaránt. Sajátos módon mindegyikre különösen

³⁵ Heltai i. m. 863.

³⁶ Jekelfalussy i. m. 484.

³⁷ Kétségtelen, hogy a szeszfőzdek túlnyomó többsége az állami kedvezmények szempontjából teljesen jelentéktelen volt.

Az 1881. 44. tc. alapján kedvezményben

Iparág	1882			1883			1884			1885		
		%	új		%	új		%	új		%	új
Vas- és fémipar	4	7,7		5	19,2					2	6,7	
Gépgyártás	14	26,9		4	15,4		3	16,7		5	16,7	
Vegyipar	8	15,4		3	11,6		3	16,7		9	30,0	
Agyag-üvegipar	4	7,7		4	15,4		4	22,2		3	10,0	
Textilipar	20	38,5		9	34,6		6	33,3		8	26,7	
Faipar	1	1,9		1	3,8							
Papíripar										1	3,4	
Élelmiszeripar	1	1,9					2	11,1		2	6,7	
Bányászat												
Összesen	52	100	13	26	100	13	18	100	9	30	100	21

Szterényi József véleménye volt meghatározó, aki pedig mint politikus egyáltalán nem volt következetes az ipartámogatás megítélésében.

A századfordulón fő kifogása az volt, hogy az állami támogatás nem terjedt ki a kisiparra és a mezőgazdasági iparra.³⁸ Sándor Vilmos ezzel szemben éppen azt kifogásolja idézett művében, hogy jelentéktelen, zömmel kisipari üzemek részesültek túlnyomó többségben állami kedvezményben. A két ellentétes vélemény felveti az ipar vállalati struktúrájának kérdését. Szterényi kritikájának kétségtől mentes alapja, hogy a kiegyezés és az általa létrehozott dualista gazdasági rendszer Magyarországon a századforduló előtt a kisipart sújtotta a legerőteljesebben, hiszen amíg 1867-ben a gyáripar 7 százalékkal és a kisipar 6 százalékkal részesedett a nemzeti jövedelem megtermelésében, addig 1900-ra 16,2 százalékra és 5,7 százalékra módosult ez az arány.³⁹ Tény, hogy az osztrák nagyipar kiszorítása (például önálló vámterülettel) feltétlenül kedvezett volna a kisiparnak. Nem tekinthetjük azonban semmiképpen sem progresszívnek a kisipar megvédését a nagyipar konkurenciájával szemben, bármennyire nemzeti köntösben jelentkezik is ez a védelem. „Ha azonban a tőke a társadalomnak ezeket az osztályait semmisíti meg, amelyek keresztül-kasul reakciószak, akkor csak hivatását teljesíti, és jót cselekszik, elősegíti az elmaradott poroszokat és osztrákokat – nemkülönben a magyarokat –, hogy végre eljussanak a modern álláspontra, ahol minden régi társadalmi különbség feloldódik tőkés és bérmunkások egyetlen nagy ellentétében.”⁴⁰ Más szóval a kisipar hanyatlása a tőkés fejlődés követke-

³⁸ Magyarország gyáripara 1898-ban I. füz. 15. (Bp., 1901).

³⁹ A századforduló után ez a fejlődés kiegyenlítődik. Berend T. Iván – Ránki György: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914 – Gazdaság és társadalom. Bp, 1974 40. és 56.

⁴⁰ Engels: Az antiszemizmusról – Marx–Engels–Lenin: A nemzeti kérdéstről. Bp., 1965. 206.

táblázat

részcsített gyárak száma iparáganként éves megoszlásban

1886			1887			1888			1889			Összesen		
	%	új		%	új		%	új		%	új		%	új
2	11,8		2	11,8					3	15,8		18	9,0	13
3	17,6		3	17,6		2	10,0		3	15,8		37	18,6	15
5	29,4		1	5,9		6	30,0		3	15,8		38	19,1	26
1	5,9		3	17,6		2	10,0		3	15,8		24	12,1	4
5	29,4		4	23,6		4	20,0		1	5,3		57	28,7	28
						2	10,0		2	10,4		6	3,0	6
1	5,9					1	5,0		3	15,8		6	3,0	5
			1	5,9		3	15,0		1	5,3		10	5,0	10
			3	17,6								3	1,5	3
17	100	12	17	100	10	20	100	15	19	100	17	199	100	110

ménye, amelyen belül ebből a szempontból teljesen lényegtelen, hogy a nagyipar magyar volt-e vagy osztrák. Keller, aki önálló könyvet szentelt az ipartámogatás kérdésének, Sztérényihez hasonlóan az első két ipartámogatási törvényt jelentéktelennek tartja, amelyek szerinte nem haladták meg a szokásos intézkedéseket.⁴¹ Hasonló vélemény alakult ki történetírásunkban is. Ebben jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a koalíciós korszakban megjelentetett hivatalos, de ugyanakkor eltorzított statisztikának, mely szerint 179 iparvállalat részesült állami kedvezményben, s ezek közül is mindössze 53 keletkezett újonnan.⁴² Ezeket az adatokat közli a Bányászati és Kohászati Lapok 1906. november 1-i száma, az 1909-ben szintén a kereskedelemügyi minisztérium által kiadott Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről,⁴³ Keller,⁴⁴ valamint a legtöbb történelmi feldolgozás is. Sztérényi, aki mint illetékes államtitkár a hivatalos statisztikát szerkesztette, 1901-ben még 182 gyárról írt.⁴⁵ Már önmagában ez utóbbi tény bizonyítja az adatok tudatos megváltoztatását, ehhez járul, hogy a valóban hiteles adatok ma is megtalálhatók a kereskedelemügyi minisztérium eléggé megtépzott iratanyagában, Baross Gábor aláírásával. Miután mint a későbbiekben még látni fogjuk, az iratok kezelése a minisztériumban egyáltalán nem volt kifogástalan, utalnunk kell arra is, hogy az általunk idézett adatok több ízben nyomtatásban is megjelentek (1. 2. táblázat). Ma már aligha tisztázható – és végső soron lényegtelen is –, hogy pártpolitikai érdekek vagy pusztán személyes ambíció szolgálták-e indítékul az adatok meghamisításához. Bár az előbbi látszik valószínűbbnek,

⁴¹ R. Keller: Die Industrieförderung in Ungarn. Prag, 1906. 6. 1.

⁴² A Kereskedelmi Minisztérium tevékenysége az 1906–1909 években. Bp., 1909. 333.

⁴³ 36.

⁴⁴ 6.

⁴⁵ Magyarország gyáripara 1898. I. füz. 20.

II. táblázat

Az 1881. 44. tc. alapján kedvezményben részesített gyárak
korabeli források és kiadványok alapján

	Ker. Min. összeállítás ¹		Ker. Min. jelentés I ²	Magyar Ipar ³	Gyárip. stat. ⁴		Ker. Min. jelentés II ⁵	
	Össz.	új			Össz.	új	Össz.	új
Vas- és fémipar	18	13	18	17	15	6	13	6
Gépgyártás	35	15	38	37	34	6	33	6
Vegyipar	36	26	36	38	31	18	29	18
Agyag-üvegipar	24	4	24	24	25	4	26	4
Textilipar	55	28	57	56	54	8	54	8
Faipar	6	6	7	6	5	4	6	4
Papíripar	5	5	6	6	4	4	5	4
Élelmiszeripar	10	10	10	10	10	2	10	2
Bőripar							1	1
Bányászat	3	3	3	3	3	3	3	3
Összesen	192	110	199	197	182	52	177	53

¹ A Kereskedelmi Minisztérium saját összeállítása, a vállalatok pontos felsorolásával OL Ker. Min. VI. 1890-1-5707/33651

² A M. Kir. Kereskedelmi miniszter 1889. évi . . . (Bp. 1890) 182. l.

³ Magyar Ipar 1899. 12. sz., melléklet, a vállalatok pontos felsorolásával, a többször említett vállalatok kiszűrésével

⁴ Magyarország gyáripára 1898. I. füz. 20. l.

⁵ A Kereskedelmi Minisztérium tevékenysége az 1906–1909. években 333. l.

nem kétséges, hogy részben ezek az adatok járultak hozzá nagymértékben a Szerényi-„legenda” kialakulásához.

Az 1881. 44. tc. jelentőségének lebecsülését ugyanakkor mégsem tulajdoníthatjuk teljes egészében ezeknek a megváltoztatott adatoknak. Legalább ilyen szerepet játszottak a múltban és a jelenben egyaránt a törvénnyel szemben támasztott indokolatlan követelmények. Ezek közül kétségkívül az önálló vámterület kompenzációjának elve a legfontosabb, ez a gondolat – bár felmerül ekkor is – csak az 1907-es törvénynél válik tényleges kiindulási alappá.

A valóban jelentős vállalatok – az összes kedvezményben részesített gyár közel egyharmada – igazolják azt az értékelést, amit Baross Gábor adott a királyhoz írt feltejesztésében – alapvetően elfogulatlanul, hiszen ekkor mindössze csak néhány hónapja volt a kereskedelmi tárca gazdája – az új, az 1890-es ipartámogatási törvény indoklásaként: „A hazai iparnak adandó kedvezményekről szóló 1881. XLIV. törvencikk eddigi nyolc évi hatálya alatt hazai iparunk fejlődésére, amint azt már az eddigi tapasztalatok is mutatják, kétségtelenül üdvös hatással volt, amennyiben jelentékenyebb számban keletkeztek új vállalatok, a már létező vállalatok pedig ezen kedvezmények segélyével további fejlődésükben támogattak . . . Ha nem is állítható, hogy az új gyárak kizárólag ezen törvény

hatása alatt keletkeztek, mégis nem szenved kétséget, hogy nem egy olyan gyár is létrejött, mely az érintett állami kedvezmények nélkül, tekintettel az erős versenyre, mellyel a gyáriparnak általában küzdenie kell, alig létesült volna.”⁴⁶

Az elért eredmények jelentőségét csak növeli, hogy a kormánynak olyan országgyűléssel kellett elfogadtatnia az ipartámogatás eszméjét, amelyben a burzsoázia szinte egyáltalán nem képviseltethette magát. Nem utolsó szempont, hogy ez volt az első ilyen jellegű jogalkotás Közép-Kelet Európában.

Az állami megrendelések fellendülése szorosan összefüggött és szervesen kiegészítette az állami ipartámogatást. A kormány 1886-ban az Országos Iparegyesület kiküldötteiből bizottságot szervezett azzal a feladattal, hogy biztosítsa a hazai ipar fokozottabb igénybevételét a közlekedési vállalatok és az állami gyárak részéről. Ennek eredményeképpen évente mintegy 15 millió forinttal nőtt a hazai gyáraknak adott megrendelések összege.⁴⁷ Azonban az ipartámogatástól független okok is előmozdították a közszállítások ügyét. Így a csendőrség és a rendőrség létrehozása, a honvédség felfutása, ami különösen az okkupáció után vett nagyobb lendületet. A legjelentősebb azonban egyértelműen a vasutak államosítása volt. Ez további jelentős közszállítások odaitélése mellett lehetővé tette a kormány számára az iparnak kedvező vasúti tarifák bevezetését. Ez az intézkedés már kiváltotta az osztrák kormány határozott rosszallását. Bacquehem zsarolással felérő ultimátumot intézett magyar kollégájához, Barosshoz: „Ha nem sikerül meggyőzőnöm Excellenciádat, az Ausztria kárára fennálló helyzetben a kiegyezési tárgyalásokon igyekszem majd javítani.”⁴⁸

A közszállításoknak egy sajátos területét képezte a hadseregszállítás, amely végső soron kiterjedt az ipar szinte összes ágára. Nem véletlen, hogy a hazai ipar támogatásának szükségessége is először a hadseregszállítások kapcsán merült fel 1871-ben, amikor Szepes vármegye kérvénnyel fordult az országgyűléshez, hogy a katonai felszerelést hazai gyártmányokból biztosítsák. Az országgyűlés ekkor országos érdekké nyilvánítja az ipar előmozdítását.⁴⁹ A honvédségnél azonban jóval nagyobb jelentőséggel bírt a közös hadsereg. Elvben a magyar iparnak ugyanolyan arányban kellett részesednie ennek megrendeléseiből, mint amilyen mértékben Magyarország hozzájárult a közös költségekhez (kvóta). Magyarországon azonban a kiegyezés után még hosszú ideig nem volt olyan gyár, amely komolyan számításba jöhetett volna a hadseregszállításoknál. A közös hadügyminisztérium 1869-ben vezeti be három termékcsoporthoz (gyapjú, bőr, vászon és pamut) azt a konzorciumrendszert, amely a századfordulóig kisebb változásoktól eltekintve megmaradt. Több hasonló jellegű gyár gyakorlatilag éppen a hadseregszállítás elnyerése érdekében alkotott szállítási konzorciumot. A megrendelést több évre nyilvános versenytárgyalás után ítélték oda. A fenti három csoportba nem sorolható termékeket évente rendelték meg szintén versenytárgyalások alapján.⁵⁰ A konzorciumrendszerrel a hadvezetés hosszú időre biztosítani kívánta a szállításokat, ez azonban kezdetben gyakorlatilag együtt járt a verseny kizárásával. 1874-ben Horn Ede interpellációt nyújtott be az országgyűlésben,

⁴⁶ OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/7843

⁴⁷ *Sándor* i. m. 351.

⁴⁸ Id. *Gyömrei Sándor – Vértesy Miklós*: Baross Gábor. Bp., 1937. 157.

⁴⁹ Kh. n. 1871. április 17.

⁵⁰ *Die Wirtschaft im k.u.k. Heere*. Wien, 1903. 37–38.

hivatkozva a közös hadügyminiszter ígéretére, amely szerint a benyújtott ajánlatoknál a részajánlatokat is hajlandó figyelembe venni, ami nemcsak a szabad versenyt segítené elő, hanem a magyar ipar érdekeinek megóvását is. Bartal György kereskedelemügyi miniszter válaszában mindenfajta beavatkozástól elzárkózott: „A közös hadsereg felszerelésének kérdése kizárólagosan elintézésébe tartozik a közös hadügyminiszternek, s nekem, mint magyar szakminiszternek arra döntő, vagyis korlátozó, fölfüggesztő befolyásom a törvények alapján nincs . . . A közös hadügyminisztertől oly ígéreteket biztosítani, melyek a magyar ipar tekintetbevételét és versenyezhetését kell, hogy föltételezzék: ez mindenestre a közösügyi delegációk dolga.”⁵¹ Végül a delegációk határozata alapján 1875-ben bevezették, hogy a megrendelések megosztva is odaítélhetők konzorciumoknak.⁵²

1879-ben Apponyi Albert a delegáció korábbi határozata alapján interpellál a közös hadügyminiszterhez, miután az éppen lejáró szerződés keretében a magyar ipar a bőrneműek szállításából csak 13,6 százalékkal részesedett, kívánja-e a hadügyminiszter az új pályázatok elbírálásánál a rendelések 31,4 százalékát a magyar bőriparnak juttatni? A hadügyminiszter álláspontját Bolla Kálmán ismertette: „Nemcsak a bőrneműek, hanem valamennyi cikk szállítására vonatkozó szerződést illetőleg méltóztassék a hadi közigazgatást vevőként tekinteni, kinek fő kötelessége oly szerződéseket kötni, amelyek minden tekintetben nemcsak a hadsereg érdekeinek, hanem az állam pénzügyi viszonyainak is tökéletesen megfelelnek . . . Csakis oly ajánlatok vehetők figyelembe, melyek tényleg legjobbaknak, legcélszerűbbeknek és legelőnyösebbeknek bizonyultak.”⁵³ Végül a magyar ajánlatok drágábbaknak bizonyultak az osztrákokénál, a hadügyminiszter a magyar cégeknek felkínálta az olcsóbb osztrák árakat, és ígéretet tett, hogy új versenyt hirdet meg, ha ez nem bizonyul eredményesnek. A delegáció ezt a választ elfogadta.⁵⁴

A szállítást elnyerő konzorcium tíz cége közül három volt magyarországi, a delegáció hadügyi albizottsága szerint ezzel a bőrneműeknél a magyar ipar a kvóta arányában részesült a megrendelésekből.⁵⁵

1887-ben a hadügyi albizottság kérte a magyar ipar figyelembevételét a ruházati és ágyneműszállításoknál is. A delegáció határozata felszólította a hadügyminisztert, hogy a szállítások odaítélésénél vonja be a kisipart, különösen a magyarországi és erdélyi kisipart.⁵⁶

A hadügyi albizottság a hadsereg felszerelésének kérdését egy külön bizottság elé utalta, hogy az tárgyalásokat folytasson a hadügyminiszterrel a magyar hadseregszállítások lehetőségeiről. Ennek javaslatára a delegáció utasította a minisztert, hogy tegyen megfelelő előkészületeket az új szerződések megkötése előtt a magyar ipar részesítése érdekében.⁵⁷ A hadügyminiszter ennek megfelelően az 1891-ben kezdődő szállításokra már 1888 decemberében közzétette a pályázatot, gondoskodott ennek legszélesebb nyilvánosságra hozataláról, egyben ígéretet tett, hogy a szállítások 30 százalékát a magyar

⁵¹ Kh. n. 1874. június 22. és 24.

⁵² Die Wirtschaft im k.u.k. Heere 38.

⁵³ Közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója. 1879. december 19.

⁵⁴ Uo. 1880. jan. 12.

⁵⁵ Közös ügyek bizottság irományai. 1880. 10. sz.

⁵⁶ Közös ügyek bizottság napló. 1887. november 18.

⁵⁷ Közös ügyek bizottság irományai. 1888. 14. sz.

ipar számára tartja fenn, ezen belül pedig 25 százalékot a kisipar számára.⁵⁸ Erről ugyanakkor értesítette a magyar kereskedelemügyi minisztert is.⁵⁹

A hadseregszállítás egyik legkényesebb pontja a fegyvergyár kérdése volt. A steyeri fegyvergyár építettett ugyan egy leányvállalatot Kőbányán a honvédség számára szükséges fegyverek legyártására, amelyhez saját gyárából hozta nemcsak a munkaeszközöket, de még a munkásokat is, de miután így jóval drágábban leszállította a megrendelt fegyvereket, az üzemet beszüntette.⁶⁰ Ilyen körülmények között fegyverszállítás a közös hadsereg részére hosszú ideig szóba sem jöhetett. 1887-ben végül a hadügyminiszter a magyar kormány kezdeményezésére hozzájárult egy kisebb budapesti fegyvergyár létesítéséhez, és hajlandónak mutatkozott, hogy biztosít megrendeléseket is.⁶¹ Amikor két évvel később a delegáció emlékezteti a minisztert erre az ígéretére, kiderül, hogy a gyár teljes kapacitását 1892-ig lekötik a honvédség megrendelései.⁶²

Az 1890. 13–14. törvénycikkek

Az ipar előmozdítására a nyolcvanas években még két jogalkotás született. Az 1887. 3. tc. gyakorlatilag az 1881-es törvényt terjesztette ki a fémlúgozásra és foncsorozásra berendezkedett ipartelepekre, ennek alapján három bányászati üzem részesült állami kedvezményben. Jótékony hatással volt a cukoriparra az 1888. 23. tc., amely a cukorfogyasztási adót rendezte. A századfordulóig ezt követően kilenc cukorgyár keletkezett, köztük 1889-ben több mint 2 millió forintos alaptőkével a Deutschok hatvani cukorgyára.⁶³

A nyolcvanas évek végére az 1881. 44. tc. viszont elvesztette korábbi jelentőségét, mivel nemcsak maga a törvény járt le 1895-ben, hanem az adható kedvezmények is csak addig terjedhettek. Ugyanakkor erősödött az ipartámogatás fokozásának követelése is. Ezt tükrözi a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1889-es, a pozsonyi kamara 1890-es jelentése. Az új törvény előkészítése során a miskolci kamara 1889 októberében javasolja a kereskedelemügyi miniszternek, hogy a kedvezményben részesítendő iparágak közé fel kell venni a nehéz kovácsolt darabok (gőzgéptengelyek, kovácsolt vasúti kerekek stb.), a darócposztó és az azokból származó termékek előállításával foglalkozó üzemeket. A javaslat tartalmazza a kedvezmények bővítését is, kövezet- és hídvámmmentességet, a gyártelepeken lévő munkásházák támogatását, az iparvágányok költségeit a kamatok biztosítása ellenében az államvasutak viseljék, a vasúti tarifakedvezményeket terjesszék ki az Ausztriából behozott berendezésekre is. Végül követelik, hogy az egyes kedvezmények odaítélése előtt hallgassák meg az illetékes kamara véleményét is.⁶⁴

Baross a törvényjavaslat tervezetét 1889 augusztusában küldte meg a földművelésügyi és a pénzügyminiszternek. Wekerle 1889. szeptember 11-i átiratában reagált a tervezetre.

⁵⁸ Uo. 1889. 16. sz.

⁵⁹ OL Ker. Min. VI. 1893–2–47445

⁶⁰ Kh. n. 1880. április 24.

⁶¹ Közös ügyek bizottság napló. 1887. november 18.

⁶² Közös ügyek bizottság irományai. 1889. 16., sz.

⁶³ *Sándor* i. m. 355.

⁶⁴ OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/33651

Kiindulási pontként azokat az iparcikkeket javasolja, amelyeknél a szükségletet Magyarország behozatal révén fedezi, bár adva vannak a hazai termelés előfeltételei. „Az 1881-i törvény hatása alatt létrejött s ma fennálló gyárainak nagy része nem erősödött meg annyira, hogy minden állami támogatást nélkülözhesen, az új iparvállalatok keletkezésének előmozdítására pedig ily nemű kedvezmények az eddigi tapasztalatok szerint igen jó hatással vannak, s . . . az elengedett adó évi összege viszonylag oly jelentéktelen, hogy a kedvezmények további biztosítása pénzügyi szempontból aggálytalan.”

Wekerle helyeselte, hogy az 1881-es törvénnyel ellentétben az új törvény lejárta nincs időhöz kötve, sokallta azonban az egyes gyáraknak 30 évre adható kedvezményeket, és helyette 15 évet javasolt. Bár egyetértett azzal, hogy a már fennálló gyárakat is kedvezményben kell részesíteni, de egyes iparágak megerősödése lehetővé tette, hogy pusztán a kedvezmények 15 éven felüli meghosszabbítása elégséges legyen, s ez is csak abban az esetben, ha ezeknek a vállalatoknak a létét és versenyképességét veszély fenyegetné. Baross ezeket a javaslatokat elfogadta.⁶⁵

A földművelésügyi miniszter szeptember 20-i átíratában – Baross tervére válaszul – javasolta saját területén a törvény jelentős kiszélesítését. Ennek nyomán kerültek a törvényjavaslatba az enyvgyárak, az aszalványokat, befőzött és cukrozott gyümölcsöket, ízeket, szárított főzelékeket készítő üzemek, szénkéneg gyárak, a katáng és egyéb pójkávéggyárak. Szükségesnek tartotta a szállítási kedvezmények megadását a berendezéseken túlmenően a nyersanyagokra és késztermékekre is. Baross a kedvezményezendő iparágak javasolt kibővítését aggályosnak tartotta, ami valóban megváltoztatta volna a törvény egész jellegét.

Különös figyelmet érdemel Baross válasza a szállítási kedvezményekre vonatkozóan, miután ebből nemcsak Baross politikájára derül fény, hanem a dualizmusból adódó sajátos kormányzási módra is. Eszerint a szállítási kedvezmények bővítése „díjszabási komplikációkra a már létező gyárak érdekeinek sérelmére és különösen Ausztria részéről felszólalásokra vezethetne. Különben is Nagyméltóságod által érintett eljárást már eddig is követtem, mindazon esetekben, amelyeknél ez indokolt és lehető volt, sőt nem tagadom, hogy így eljárni jövőben is célom, de miután ez a kormánynek adminisztratív hatáskörében fekszik és feltűnés nélkül gyakorolható, a törvényszerű intézkedést még érdemileg is mellőzendőnek tartom. A törvényjavaslat más részleteket is tartalmazhatna, így például az állami kiírások kiváló fontossággal bírnak a hazai ipar támogatása szempontjából, és mégsem mertem az erre vonatkozó intézkedést a törvényjavaslatba felvenni, mert nehéz volna azt úgy szövegezni, hogy a felszólalásokat . . . megelőzzük, holott a kormánynek módja van adminisztratív úton feltűnés nélkül a célnak megfelelően intézkedni, és ez irányban meg is fogom tenni javaslataimat.”⁶⁶ Baross 1889. november 3-ra értekezletet hívott egybe a törvénycikk előkészítése érdekében, amelyen saját minisztériumán kívül képviselve volt a földművelésügyi minisztérium, a pénzügyminisztérium, az igazságügyi minisztérium, a horvát-szlavón kormány, az Országos Gazdasági Egyesület, valamint az október 5–7-én tartott kamarai értekezlet kebeléből kijelölt és Baross által meghívott tagok (7 fő). Az értekezlettől Barosshoz hasonlóan Wekerle is jelentős eredményt várt, az azonban gyakorlatilag pusztán szövegelemzéssel foglalkozott, s bár néhányan további iparágakat javasoltak, ezeket az értekezlet kevés kivételtől eltekintve nem tette magáévá.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

Jelentős kérdés volt annak eldöntése, hogy a törvénycikk követelményeinek megfelelő gyárak számára megadhatók vagy megadandók-e a felsorolt kedvezmények. Az 1881. 44. tc. végső soron kötelezte a kormányt minden olyan vállalat támogatására, amely formailag eleget tett a törvény előírásainak, az 1890-es törvényjavaslat ezzel szemben a kormány hatáskörébe kívánta utalni annak eldöntését, hogy a törvény által biztosított keretek között mely vállalatoknak adja meg a kedvezményt. Bármennyire is az 1881-es megoldás tűnik demokratikusabbnak, az iparfejlesztés szempontjából egyértelműen kedvezőtlen volt, mivel akadályozta a tudatos ipartámogatás kibontakozását. Vagyis többek között éppen erre a passzusra vezethető vissza az a későbbi bizonyos fokig jogos kritika, amely szerint az állami ipartámogatás az esetek túl nagy százalékában jelentette kisipari jellegű üzemek támogatását, ami valóban ellentmondott a törvény céljának.

Baross nem tulajdonított nagy jelentőséget a megfogalmazásnak, de végül elismerte, hogy „nem célszerű minden egyes gyár részére az összes kedvezményeket minden további mérlegelés nélkül engedélyezni”. Az értekezlet így ezt az álláspontot tette magáévá.⁶⁷

Miután a törvényjavaslatot a kormány megtárgyalta, Baross 1889. december 12-én felterjesztette a királyhoz. Az indoklásban hangsúlyozta, hogy az 1881. 44. tc. 1895-ben lejár, másrészt már nem is elég ösztönző új ipartelek létesítéséhez. Mivel azonban Magyarországon egyes iparágak még nem honosodtak meg, másoknál az elért eredmény pedig szerény kezdeteknek tekinthető csupán, okvetlenül szükséges, hogy a már bevált úton továbbhaladva folytassák az ipar állami támogatását. „... Az e törvényjavaslatba foglalt állami kedvezményekkel az állam nem megy túl azon a határon, amelyen belül a hazai ipar az állam részéről nemcsak támogatható, de okvetlenül támogatandó is...”⁶⁸

Baross, amint az az idézett megfogalmazásból is kiderül, tisztában volt azzal, hogy bizonyos, az uralkodó által nem kívánt tendenciák megnehezítik a törvény keresztülvitelét. Ferenc József a birodalom hatalmi politikájából kiindulva elengedhetetlennek tartotta a hatvanhetes alap következetes fenntartását, ami szerinte amúgy is a birodalom mindkét része számára fejlődésük szempontjából a legkedvezőbb feltételeket biztosítja. Magyarországon ugyanakkor erősödtek bizonyos szeparatista elképzelések, amelyek a dualista államrendszert pusztán átmeneti állapotnak tekintették. Részben ennek hatására nőtt a Lajtán túli befolyásos tényezők bizalmatlansága nemcsak Magyarországgal, hanem az összbirodalommal szemben is. Az uralkodó az adott körülmények között azt kívánta a magyar kormánytól, hogy a vitás kérdéseket egyeztesse az osztrák kormánnyal, s csak kivételes esetekben kelljen neki személyesen ezekben döntenie.⁶⁹

Mindezek alapján Ferenc József joggal tételezte fel, hogy az ipartámogatás újabb éles polémiákhoz vezethet a birodalom két része között, így a törvényjavaslatához nem járult hozzá. „Mint hogy ezen törvényjavaslat az 1881. XLIV. törvénycikk határozataitól eltérő oly lényeges és messze terjedő változásokat tartalmaz, melyek nagyrésztben a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok érdekeit is érzékenyen érintik, utasítom kereskedelemügyi magyar miniszteremet, hogy e felett előbb még az itteni kereskedelemügyi miniszteremmel magát érintkezésbe tegye, s az azzal egyetértőleg létrehozandó meg-

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ OL Ker. Min. VI. 1890-1-5707/7843

⁶⁹ Vö. OL Mt. jkv. 1890. márc. 16. 9. sz.

állapodás alapján, illetve az ebbeli tárgyalások eredményéhez képest az ügyet újólaj elhatározásom alá terjessze.”⁷⁰

Miután Baross a király elutasítását megbeszélte a miniszterelnökkel és az érintett miniszterekkel, 1890. január 19-én kihallgatáson jelentkezett Ferenc Józsefnél,⁷¹ aki mindenekelőtt az iparágak kiterjesztésének mértékét kifogásolta, s követelte, hogy a törvényjavaslatból számos iparág maradjon ki. Az uralkodó felvetette továbbá, hogy az állami adókedvezmények révén jelentős bevételtől esik el az állam. Baross ezzel szemben bebizonyította, hogy amennyiben a törvény eléri célját, akkor a kedvezmények hatására alakuló gyárak a kedvezmények lejárta után adóalanyokká válnak, s így az állam hosszú távon növeli adóbevételeit.

A király az eredeti felterjesztés szövegében kifogásolta a kedvezmények adhatóságát, így a kormány mozgásszabadságát korlátozva a végső törvényjavaslat visszatért az 1881-es megfogalmazáshoz. Hasonló irányban hatott Ferenc József beavatkozásának másik lényeges eredménye, amelynek alapján a törvény hatálya az eredeti elképzelésekkel szemben csak 1899 végéig terjedhetett. A kedvezmények mértéke Baross érvelése alapján ugyan változatlanul maradt, de a törvényjavaslatból végül kimaradtak a következő iparágak, illetve üzemek: leoni drótok, ón, ónlemez, cinezett lemezek, ónozott és cinezett lemezekből előállított áruk, ólom, ólomlemezek, varrógépek, csavarok, viaszosvászson, aszalványok, befőzött és cukrozott gyümölcs, csontárúk, felsőbőr és finomított bőrfélék, hangszerek, valamint a selyemkikészítő, a gyapjúfestő és a pamutvatta gyárak. Az összes javasolt iparág behozatalának közel 40 százalékát ezek az iparcikkek alkották. Ezek közül a hazai behozatalban különösen a bőrárúk, a csavarárúk és a hangszerek szerepeltek nagyobb arányban. A törvényjavaslatból végül kimaradt minden olyan kifejezés, ami a versenyképesség fokozásának szükségességére utalt, ezek ugyanis érthetően irritálták az uralkodót.⁷²

A minisztertanács január 24-i ülésén tárgyalta és jóváhagyta az új törvényjavaslatot, Ferenc József február 2-án adott engedélyt Barosznak, hogy az új törvényjavaslatot az országgyűlés elé terjessze, ami február 8-án meg is történt. A törvény előkészítése több olyan nehézségre hívja fel a figyelmet, ami kedvezőtlenül befolyásolta az ipartámogatás kibontakozását, amelynek kiindulási pontja éppen a közös vámterület fenntartása volt. Ez eleve kényszerítette a kormányt, hogy megfelelő keretek között tartsa azt, s megtalálja az egyensúlyt a birodalmi és a magyarországi érdekek között. Ebben az időszakban szilárdul meg a hazai nagyburzsoáziának az az ága, amely szintén nem kívánta az ipartámogatással a közös vámterületet veszélyeztetni, miután abból éppúgy hasznot húzott, mint az annak kompenzálására létrehozott ipartámogatásból.

Az ausztriai burzsoázia jelentős körei ezzel szemben nem ismerték fel, hogy a magyar ipartámogatás nemcsak nem jár hátrányokkal számukra, hanem komoly előnyökkel is kecsegtet. Ferenc József intézkedéseinek hátterében nem nehéz éppen ezeknek a köröknek a befolyását felfedezni. A magyar kormány az ausztriai burzsoázia követeléseit

⁷⁰ OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/7843

⁷¹ Ez, ill. az a tény, hogy az osztrák miniszterrel folytatott megbeszélésnek semmi nyoma nem maradt fenn, valószínűvé teszi, hogy Baross egyenesen Ferenc Józsefhez fordult – annak eredeti utasításától eltérve –, a vele folytatandó tárgyalásoktól érthetően több eredményt remélhetett.

⁷² OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/7843

nek és a hagyományos uralkodó osztályok bizonyos és egyre erősödő ellenállásának ellensúlyozására nem támaszkodhatott a hazai burzsoáziára, a nagyburzsoázia nem rendelkezett semmiféle olyan szervezettel, amely a kormány partnere lehetett volna, a kamarák pedig nem képviseltek egységes érdekeket. Az eredmény tehát olyan kompromisszum volt, amelyben a kormány képviselte a nagyburzsoázia érdekeit anélkül, hogy attól ugyanakkor hathatós támogatásban részesülhetett volna. Végző soron ez a helyzet idézte elő a Baross által összehívott értekezlet kudarcát, amelyen pedig a hazai burzsoázia megközelítőleg olyan létszámmal képviseltethette magát, mint az egész országgyűlésben.

A törvényjavaslat indoklása tartalmazza a kormány ipartámogatási politikájának kifejtését: „Szándékunkban, sőt kötelességünkben áll ugyan az állami kedvezményeket igazságosan és hatékonyan alkalmazni, és minden megengedhetőt érvényesíteni a tekintetben, hogy hazai iparunkat fejlesszük és gyarapítsuk, de bizonyos célirányos határon túl mégsem mehetünk, mert amíg egyfelől súlyt fektetünk arra, hogy az ipari telepek ne erőltetve, ne egészségtelen és életképtelen alapon létesüljenek, hanem hogy azoknak keletkezésében és fejlődésében a szükséges előfeltételek megléte játssza a kiválóbb szerepet, mi a vállalkozási szellemnek is legegészségesebb ingerét, de a maradandóság kívánatos alapját is képezi, úgy másfelől nem törekedhetünk olyasvalaminek elkövetésére, ami által a már létező iparok megrontatnának vagy károsítatnának.”⁷³

A közgazdasági bizottság jelentése nemcsak helybenhagyja ezt a politikát, hanem még tömörebben fogalmazza meg célját, amikor az állami ipartámogatást úgy jellemzi, hogy az „az ipari fejlesztésben szervező és serkentő hivatásában kívánja működtetni”⁷⁴

Emich Gusztáv, a közgazdasági bizottság előadója, miután pozitívan értékelte az 1881. 44. tc. hatását, az új törvényjavaslatról kifejtette, hogy az nem veszélyezteti sem a meglévő ipart, sem a kisipart, miután a tökeigényes nagyiparra irányul. A támogatásra szoruló iparágak közül különösen kettőt emelt ki, egyrészt a textilipart, másrészt azt az iparágat, „mely hivatva van, hogy a mezőgazdaság és a magasabb ipar között a természetes kapcsot képezze”, vagyis a mezőgazdasági ipart. A közszállítások és a vasúti tarifapolitika kérdéseit természetüknél fogva alkalmatlannak tartotta, hogy a törvényjavaslatba kerüljenek.⁷⁵

A törvényjavaslat felett nem bontakozott ki szélesebb vita. Mudrony Soma „ha ló nincs, számár is jó” alapon az önálló vámterület kárpótlásaként fogadta el az ipartámogatást.⁷⁶ Smialkovszky Valér viszont egy olyan problémára hívta fel a figyelmet, amely ekkor az ipartámogatás terén még csak csírájában jelentkezett, de a kilencvenes évek közepétől és különösen a századforduló után szinte önmagában megkérdőjelezte az ipartámogatás hatékonyságát, ez pedig a bürokrácia kérdése volt. „A jövő történésze, ha történetet fog írni, a jelen korszakot valószínűleg a papír korszakának fogja nevezni.” Az ipartámogatás, Smialkovszky javaslatának megfelelően, valóban szükségessé tette a soronkivüliséget.⁷⁷ Gaál Jenő azokra az általános tényezőkre utalt, amelyekből maga a törvényjavaslat is kiindult: „... mindazon áldozatok, melyeket közvetve vagy közvetlenül

⁷³ Irományok. 1887–1892. 693. sz.

⁷⁴ Uo. 711. sz.

⁷⁵ Kh. n. 1890. március 19.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

az ország iparának fejlesztése érdekében hoz, csak akkor fogják céljukat elérni, ha az általános viszonyok alkalmasak lesznek az ipar fejlődésére.”⁷⁸ A törvényjavaslatot egyedül Istóczy vetette el, szerinte az a gyáripar erősítésével megöli a kis- és középipart. Vagyis a keresztény kisipart feláldozzák a zsidó nagyiparnak.⁷⁹

Az 1890. 13. tc. végeredményben összevonta és meghosszabbította az 1881. 44. tc. és az 1887. 3. tc. által felsorolt 38 iparág számára adható kedvezményeket.

Egyrészt pontosította, másrészt pedig a következőkkel bővítette a kedvezményben részesíthető vállalatok felsorolását: ónozott lemezek, ólomcsövek, tűárúk, vasszerszám, szerkovács- és épületlakatosárúk, arany- és ezüstdrótok és drótárúk, tudományos eszközök, kőedény, agyagcső, alagcső, tűzálló téglá, tannin, szénkéneg, műtrágya, maláta, dextrin, burgonyaszörp, festék, növény- és ásványolaj, enyv, csokoládé, katángpörkölő- és pótkávégyárak, papíryanag, csomagolópapír, gyermekjátékok, selyemfejtők, paszomány- és zsinórgyárak, hímzőgyárak, nemezgyárak.

Az új törvény értelmében az átírási illetékek és díjak nemcsak a telek után engedhetők el, hanem az azon álló épületek után is, a mentesség a községi átírási illetékre is vonatkozott.⁸⁰ A kedvezmény 15 évi időtartama nem a törvény életbeléptével kezdődött, hanem az érintett gyár felállításával, ennek alapján maximum 15 évre a régebbi kedvezményeket is meg lehetett hosszabbítani. Az államvasutakon és az állami biztosítást élvező vasutakon az építőanyagokat és berendezéseket önköltségen szállították. A törvény állami, törvényhatósági és községi vagyonból biztosította a kisajátítási jogot. A törvény továbbá eltekintett a posztófonó-, pamut- és kenderszövő gyáraknál a nagyobb arányú gépi berendezés feltételétől.

Az előbbi felsorolás mutatja, hogy egyes cikkeknel a gyakorlatban aligha lehetett különbséget tenni a törvény előírásai és az uralkodó által megvétőzött cikkek között. A királyi közbelépés kijátszását szolgálta egyben az 1890. 14. tc., amelyet akár „lex Iparbanknak” is nevezhetnénk. A kormány a tökehiányból kiindulva tárgyalásokat kezdett egy olyan pénzintézet létesítéséről, amely egyik feladatának tekintené az ipar támogatását. A tárgyalások során rajzolódtak ki a szükséges kedvezmények. Ez komoly fordulatot jelentett egyben az ipartámogatás rendszerében, hiszen éppen a bank- és ipari tőke összefonódásának szükségességéből indult ki, s miután ez valóban a továbbfejlődés legfontosabb feltétele, a törvény létrehozása rámutat az iparfejlesztés tudatossá válására, sőt egészen kivételes közzgazdasági érzékről tanúskodik.

A törvény mentességet biztosított a részvénykibocsátás után járó bélyeg és illeték fizetése alól, a pénzintézet 6 százalékos alatti jövedelme mentesül továbbá a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, az általános jövedelmi pótagó és az ezek után kivetett törvényhatósági vagy községi adó alól, ha a jövedelem vagy állami kedvezményekben részesített vállalatból, vagy állami kedvezményekben részesített iparágakból származik. A kedvezmények előfeltétele volt, hogy a részvénytársaság székhelye Budapesten legyen, legalább 5 millió forint alaptőkével elsődlegesen a hazai ipart mozgítsa első segélyekkel és olcsó hitelekkel. A törvény elvben vonatkozott minden olyan pénzintézetre,

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Ez utóbbit megfogalmazatlanul az első törvény is tartalmazta, de a gyakorlatban nem sikerül megvalósítani.

amely eleget tett ezeknek a feltételeknek, a gyakorlatban azonban csak a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bankot érintette, amely létesítésének előfeltétele – amint az a törvényjavaslat indoklásából is kiderül⁸¹ – a kedvezmények megadása volt. A pénzügyi bizottságban a törvényjavaslat nagyobb vitát váltott ki. Ezeket foglalja össze a bizottság jelentése: „Felmerült és vitatva lón a bizottság kebelében az, hogy szükséges-e ilyen intézet, ilyen külön intézkedés mellett hitelünk és a vállalkozási szellem mostani fejlődésére, de e kételyek az iparosok kebeléből jövő és többször kifejezett óhajokkal szemben elhallgattak, nehogy bármely kínálkozó és célszerűnek vélt eszköz és alkalom el legyen szalasztva, hazai iparunk fejlesztése érdekében.”⁸²

A két törvény élénk visszhangot keltett külföldön is. Ezt elősegítette, hogy a kereskedelemügyi minisztérium a törvény szövegét kiadta 3000–3000 példányban franciául és németül is. A minisztérium illetékes osztályának javaslatára ezeket megküldték a Monarchia konzulátusainak.⁸³ A londoni főkonzul tájékoztatást kér, hogy azt közölhesse Max Wagner & Co. londoni pénzügynökséggel gyáralapítás céljából,⁸⁴ a törvény fordítását sürgeti a Saint-Gallen-i konzul,⁸⁵ a stuttgarti főkonzul a küldött francia példányok helyett német fordítást kér.⁸⁶

A berlini főkonzul jelentése szerint több jelentősebb cég kért részletes felvilágosítást, így többek között a Dresdner Bank, a Nationalbank für Deutschland, a Deutsche Bank, a Berliner Handels-Gesellschaft, a Bank für Handel und Industrie, a berlini Bleichröder és Alendelsohn bankházak, a frankfurti, braunschweigi és hallei kereskedelmi kamarák.⁸⁷

Figyelemmel kísérte a törvény kibocsátását a nemzetközi sajtó is. Belgiumban 1890 júliusában nyolc napilap számol be a magyar ipartámogatásról, az érdeklődőket a Monarchia genti konzulátusára irányítják. Németországban a Frankfurter Journal július 17-i száma ismertette a két törvénycikk lényegét, hasonlóképpen a Finanzherold július 26-i száma. A Frankfurter Zeitung und Handelsblatt másnapi kommentárja szerint „félreismertethetetlen, hogy a magyar kormány minden módon arra törekszik, hogy a merkantil, az ipari és közlekedési létesítmények támogatásával növelje az ország jólétét”. A Frankfurter Börsen- und Handelszeitung a következő mondatokkal kezdi cikkét: „Teljes elismerést érdemel a magyar kormány a kereskedelem és az ipar számára nyújtott támogatásért. A vasúti szakasz-díjszabás bevezetése, amelyet kezdetben számos elítélő kritika ért, fényesen bevált.” Miután a cikk részletesen ismerteti a törvényeket, leszögezi: „Magyarország erős és felvirágzó ország, s előreláthatólag nem lesz hiány megfelelő erőkből, amelyek meg is fogják valósítani a kereskedelemügyi miniszter kiváló programját.”⁸⁸

Az állami ipartámogatás céljára három különböző alap állt a kormány rendelkezésére, ezek közül a közgazdasági alap elsődlegesen nem ezt a célt szolgálta, szemben az „ipari és kereskedelmi célok” címen kezelt költségvetési hitelalappal. 1890-ben hozták

⁸¹ Irományok 1887–1892. 692. sz.

⁸² Irományok. 1887–1892. 717. sz.

⁸³ OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/28856

⁸⁴ Uo. 5707/21734

⁸⁵ Uo. 5707/39484

⁸⁶ Uo. 5707/38589

⁸⁷ Uo. 5707/38802

⁸⁸ 1890. július 18. sz.

létre az országos ipari és kereskedelmi alapot 50 000 forintos vagyonnal, amely további 10 000 forinttal bővült a Baross által kezdeményezett közadakozás révén.

Az alap vagyont az említett közadakozás mellett növelhették a miniszter által kiutalt összegek (a hitelalapból), büntetés- vagy bírságpénzek, lefoglalt bánatpénzek, visszafizetett kölcsönök kamatai, használatra átengedett gépek, fölös rész befektetéséből származó kamatok. A kereskedelemügyi miniszter az alappal gazdálkodva lehetett vállalatoknál részvényes, kültag vagy szövetkezeti tag, adhatott kölcsönt kamatra vagy kamatmentesen, segélyeket, elősegíthette gépek beszerzését kölcsönzéssel vagy teljes átengedéssel.⁸⁹ A hitelalapra engedélyezett összeg ugyanakkor 75 000-t tett ki, amelyből 17 000 forinttal növelték az országos ipari és kereskedelmi alap-vagyont, segélyeket adtak tanműhelyeknek, egyleteknek stb., kiállításokra. Ugyanebből az összegből járultak hozzá például több mint 4000 forinttal a zsolnai posztógyár telekvásárlásához.⁹⁰ 1891-ben az ipari és kereskedelmi alapból már közel 100 000 forint kölcsönt folyósítanak 12 vállalat számára 150–30 000 forint közötti összegben. 1892-ben újabb négy vállalat, 1893-ban és 1894-ben ismét 12–12 vállalat kap kölcsönt. 1895-ben 11 vállalat kap segélyt és 8 kölcsönt, de ekkor még magasabb a kölcsönök összege. 1896-ban az ipartámogatásra fordított összegek közel háromnegyede jut a nagyiparnak, alig 6 százalék a kisiparnak és csak 6,5 százalék a háziiparnak.⁹¹

Az ipartámogatás intenzívebbé válását jelzi az Országos Ipartanács létrehozása is, amely 1890. szeptember 1-én tartotta első ülését, nyolc tagját a kereskedelmi miniszter, további nyolc tagját pedig a budapesti kamara és az Országos Iparegyesület nevezte ki, illetve választotta. A tanács elnöke a miniszter, alelnöke pedig az államtitkár volt. Feladata elsődlegesen javaslatételben állt, az iparfejlesztés, közszállítások, állami kedvezmények, tanműhelyek és ipariskolák, háziipar, kiállítások, ipari ellentétek, kamarák közötti véleménykülönbségek kérdéseiben. Az Országos Ipartanács munkájában állandó albizottsággént vett részt a minisztérium iparügyi bizottsága.⁹²

Mint már jeleztük, egyre nagyobb nehézséget jelentett az ipartámogatásnál a fokozódó bürokrácia. A segélyeket és kölcsönöket a minisztérium csak költségvetésének országgyűlési jóváhagyása után folyósította, ami esetenként nehéz helyzetbe hozhatta az érintett vállalatokat. Pontatlan volt a minisztérium nyilvántartása is. „Az állami kedvezményekben részesített vállalatokról az osztályban vezetett törzskönyv nem nyújt megfelelő áttekintést arról, hogy az ugyanazon cikket előállító telepek mily ideig kapták a kedvezményt, s mennyi időre hosszabbítatott meg az részükre” – jelentette a minisztérium illetékes osztálya.⁹³ Hasonlóképpen nem lehetett megállapítani, hogy a kedvezményekben részesített gyárak közül melyik létesült újonnan.⁹⁴

Az ipartámogatás fokozódásával felszínre kerültek annak fogyatékoságai is. A Magyar Pénzügy már 1893-ban felhívja a figyelmet az egyik legjelentősebb problémára:

⁸⁹A kereskedelemügyi miniszternek 1890. évi működéséről az országgyűlés elé terjesztett jelentése. Bp., 1891. 222–223.

⁹⁰Uo. 262–263. 1.

⁹¹Uo. 1891. (Bp., 1892.) 264–265.; 1892. (Bp., 1893.) 318.; 1893. (Bp., 1894.) 477–478.; 1895. (Bp., 1896.) 202.; 1896. (Bp., 1897.) 204–223.

⁹²Uo. 1890. (Bp. 1891.) 220–221.

⁹³OL Ker. Min. VI. 1896–2–67637

⁹⁴Uo. 1896–2–4522

„Nálunk az iparfejlesztés még nem lévén tervszerű, több oly vállalat értékeinek tekintetében az árfolyam spekulatív túlhajtásával és egyes oly vállalatok hitelképességének érdemen felüli honorálásával találkozunk, melyek nem, vagy csak részben felelnek meg a szükségletnek, illetve az eléjük tűzött célnak.”⁹⁵ Egyes vállalatok megalakulásukat egyedül és kizárólagosan az állami ipartámogatásra alapozták, ezek jelentős része természetesen nem maradhatott fenn hosszú ideig, így a Higiénia Fémipari Rt., Csillárgyár Rt., Magyar Rézműipar és Pipagyár Rt., Unió Magyar Szerszám és Gépfelszerelési Gyár Rt., Magyar Gép- és Kazánfelszerelési Rt., Brittanía Magyar Fémárugyár Rt.⁹⁶

A fogyatékoságok ellenére a második ipartámogatási törvény eredményesen lépett tovább az első által megnyitott úton, jelentős mértékben bővítette a kedvezményekben részesíthető iparágakat és magukat a kedvezményeket. Az ipartámogatás az iparfejlődés szerves részévé vált, a vállalatok megalakulásuknál gazdasági tényezőként vették azt figyelembe.

A másik jelentős új elem, hogy az ipartámogatás „nemzeti” ügyé vált. Ez ugyan számos hátrányt is jelentett (mint például a gazdaságossági tényezők figyelmen kívül hagyását, elhanyagolását), de ugyanakkor amíg korábban az ipar fejlesztésének előmozdítása szinte kizárólag a kormányra hárult, addig a kilencvenes évektől egyre nagyobb áldozatokat vállaltak az egyes törvényhatóságok és községek is.⁹⁷

A századforduló előtti években alakul ki a közvetlen ipartámogatásnak egy alapvetően új és sokat vitatott formája, az állami szubvenció. Ez nemcsak azért jelentős, mert gyökeresen eltér az ipartámogatás Baross-Wekerle féle koncepciójától, hanem a szakirodalom is ezt tekinti az ipartámogatás leghatékonyabb eszközének. A közvetlen anyagi támogatásnál ugyanakkor hangsúlyozni kell a kölcsön és a segély közötti nagyon jelentős különbséget. A gyáriparnál 1896–1897-ig mindkét forma kisebb eltérésektől eltekintve arányosan érvényesül, 1898-ban viszont megszüntették a kölcsönöket, s már csak két vállalat kap kölcsönt a közgazdasági alapból.⁹⁸ Ugyanakkor 17 vállalat részesül segélyben, amelynek összege elérheti a 140 000 koronát is.⁹⁹ A segélyek összegeinek gyors emelkedése különösen már a századforduló után jelzi, hogy az állam nagyobb áldozatokat kíván hozni a hazai ipar fejlesztése érdekében. A legfontosabb kérdés azonban nem az „áldozat” mértéke, hanem az eredményessége.

Az 1890. 13. tc. alapján 10 év alatt 416 iparvállalat kapott állami kedvezményeket. Iparágak szerint a vegyipar állt az első helyen, amit szintén pozitívnak kell ítélnünk, még akkor is ha ezek közül számos vállalat ma már aligha sorolható a vegyiparba (például malátagyártás). A vegyipar mellett a vas- és fémipar emelkedik ki egyrészt a többi iparággal összehasonlítva, másrészt a korábbi és későbbi törvények alapján kedvezményezett gyárakkal összehasonlítva.

⁹⁵ Magyar Pénzügy 1893. 3. sz.

⁹⁶ Sándor i. m. 512.

⁹⁷ Így Békéscsabán a város képviselőtestülete a felállítandó szövőgyár számára 100 000 forint kamatmentes kölcsönt, 10 hold földet, adókedvezményt és rendszeres segélyt szavazott meg. (Magyar Pénzügy 1898. 16. sz.) Pozsonyban egy amerikai gyáros, aki ceruzagyártat kívánt létesíteni, az állami kedvezmények biztosítása után olcsó telket és a motorok meghajtásához olcsó gázt kért a várostól. (Magyar Pénzügy 1898. 19. sz.)

⁹⁸ A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp., 1899. 68.

⁹⁹ Uo.

Az 1890. 13. tc. alapján kedvezményben részesített

Iparág	1890		1891		1892		1893		1894	
		%		%		%		%		%
Vas- és fémipar	5	16,1	7	13,5	5	11,9	11	20,3	5	11,4
Gépgyártás	6	19,4	2	3,8	5	11,9	6	11,1	5	11,4
Vegyipar	5	16,1	15	28,8	11	26,2	7	13,0	11	25,0
Agyag-üvegipar	3	9,7	7	13,6	8	19,0	8	14,8	3	6,8
Textilipar	6	19,4	5	9,6	5	11,9	8	14,8	8	18,2
Faipar	3	9,7	4	7,7	1	2,4	2	3,7	1	2,2
Papíripar	1	3,2	4	7,7	1	2,4	1	1,9	4	9,1
Élelmiszeripar	1	3,2	4	7,7	5	11,9	8	14,8	5	11,4
Bányászat	—	—	4	7,7	1	2,4	2	3,7	—	—
Bőripar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vegyes	1	3,2	—	—	—	—	1	1,9	2	4,5
Összesen	31	100	52	100	42	100	54	100	44	100

A magyar iparfejlődést alapul véve megfelelőnek tekinthetjük a textilipar arányát is. (l. 3. táblázat)

A kedvezményben részesített vállalatok pontos számáról teljesen megbízható adatokat nem kaphatunk. A Kereskedelemügyi Minisztérium iparfejlesztési szakosztálya készített ugyan összeállítást az állami támogatásban részesített gyárakról, valamint az állami kedvezmények előzetes biztosításáról, ez azonban kétséget kizáróan pontatlan. Utólag még helyesebítethető olyan hibák, amelyek az egyes kamarai területek összekeveréséből adódtak, de a többi pontatlanság egyértelműen azt mutatja, hogy a minisztérium nem rendelkezett pontos adatokkal sem arról, hogy mely gyárak részesültek állami kedvezményben, sem arról, hogy ezek közül hányat helyeztek üzembe, sem arról, hogy hányan éltek valóban az előzetesen biztosított kedvezményekkel.

Ezt a pontatlan összesítést küldték meg az egyes kamaráknak azzal a reménnyel, hogy azok rendezik majd az adatokat. A kamarák eljárása azonban – miután jelentős részük szintén nem volt megfelelően informálva – eltérő volt. Egyes esetekben megelégedtek a minisztériumtól kapott adatokkal (ezt a rövid határidő eleve indokolta), más esetekben felülvizsgálták és helyenként helyesbítették azokat. Ennek legáltalánosabb módja az volt, hogy maguk is információt kértek az érintett vállalatoktól, amelyre vagy kaptak választ, vagy nem.¹⁰⁰

Az itt közölt adatok, amelyek több forrásra támaszkodnak, lényegesen mégsem térnek el a korabeli összeállításoktól, azzal a különbséggel, hogy tartalmazzák az 1899-es ada-

¹⁰⁰OL Ker. Min. Iparfejlesztési szakosztály. 1899–1–8601/99

táblázat

gyárak száma éves megoszlásban iparáganként

1895		1896		1897		1898		1899		Összesen	
	%		%		%		%		%		%
7	17,1	9	29,0	6	20,0	5	14,3	5	8,9	65	15,6
8	19,5	3	9,7	4	13,3	4	11,5	4	7,1	47	11,3
8	19,5	8	25,8	3	10,0	6	17,1	10	17,9	84	20,2
4	9,8	3	9,7	7	23,3	6	17,1	8	14,3	57	13,7
5	12,2	3	9,7	5	16,7	7	20,0	12	21,4	64	15,4
2	4,9	1	3,2	1	3,3	2	6,7	2	3,6	19	4,6
—	—	—	—	2	6,7	2	5,7	1	1,8	16	3,8
5	12,2	3	9,7	2	6,7	2	5,7	9	16,1	44	10,6
1	2,4	—	—	—	—	1	2,9	3	5,3	12	2,9
1	2,4	1	3,2	—	—	—	—	1	1,8	3	0,7
—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,8	5	1,2
41	100	31	100	30	100	35	100	56	100	416	100

tokat is, amelyek a kortársaknak még nem állhattak rendelkezésére, miután az adatokat éppen az új törvény előkészítéseként állították össze.¹⁰¹ Az iparági megoszlásban már nagyobb a különbség, de ez természetes. A korabeli statisztika szerint az új ipartelepnek nem egészen 13 százaléka részesült állami kedvezményben, az egyes iparágak között az iparfejlesztési koncepciónak megfelelően lényeges eltérések voltak.

Az új élelmiszeripari gyártelepeknek mindössze 3 százaléka kapott kedvezményt, a szesziparban ez az arány 2 százalék, a faiparban 6 százalék, viszont az agyagiparban és gépgyártásnál 38 százalék, a papíriparban 33 százalék, a ruhaiparban 40 százalék, a vas- és fémiparban 41 százalék, a vegyiparban 42 százalék, a textiliparban 61 százalék, az üvegiparban pedig 73 százalék. Helytelen lenne azonban az ipartámogatást pusztán az új alapítások szemszögéből megítélni. Azokban az iparágakban, amelyeknél a törvény nem tette hivatalosan lehetővé az állami támogatást, szinte kizárólag új gyárak kaptak kedvezményt (bőripar és villamossági ipar). A többi iparágban természetesen jóval kisebb volt az új alapítások aránya, így a textiliparban 69 százalék, az agyagiparban 66 százalék, a faiparban, valamint a vas- és fémiparban 61 százalék, a vegyiparban 59 százalék, a gépgyártásban 57 százalék, az üvegiparban 47 százalék és a papíriparban 31 százalék.¹⁰²

A törvény hatásának megítélése nem volt egyöntetű. Az aradi kamara szerint hatástalan maradt, mivel a gazdasági helyzet nem kedvezett a gyáriparnak, különösen a munkaerőhiány, illetve ennek következtében annak drágasága nehezíti meg új gyárak alapítását. A nagyváradai kamara ezzel szemben helyesnek ítélte az elveket „minthogy az említett

¹⁰¹ Magyarország gyáripara 1898. I. füz. 20. 1. Irományok 1896–1901. XXVI. 718. sz.

¹⁰² Uo.

törvénycikk hatálya alatt kétségbevonhatatlanul tapasztalható volt a hazai iparnak fellendítése”. A kolozsvári kamara a törvény hatástalanságát a helyi gazdasági viszonyok mostohaaságának tulajdonítja. A temesvári kamara szerint „az így nyújtott kedvezmények egymagukban nálunk talajjal nem bíró iparoknak nem adhatják meg a létalapot” – és ugyanakkor nem gondoskodnak a már fennálló iparról. A debreceni kamara egyértelmű csalódásának ad hangot, hasonlóképpen vélekedik a miskolci kamara is, míg a besztercebányai és a brassói kamara teljes mértékben elégedett a törvény hatásával. A kolozsvári kamarához hasonlóan a helyi nehézségekre hívta fel a figyelmet a marosvásárhelyi és a zágrábi kamara is.¹⁰³

Ugyanerre a problémára utalt ebben az időben az országgyűlés előtt Weiss Berthold, székelyföldi képviselő: „Magyarországnak terméketlen vidékein, ahol éppen az ipari foglalkozás javíthatna az anyagi viszonyokon, a népnek az iparral és kereskedelemmel foglalkozó része lényegesen alatta áll az országos százalékaránynak. Így például Trencsén vármegyében 14 százalék, Árvában 10 százalék, Mármarosban 4,6 százalék, Ugocsában 11,5 százalék, Szilágyban 9,6 százalék, Háromszékben 13,5 százalék, Udvarhely megyében 10 százalék, Maros-Tordában 9 százalék, Csíkban 8,5 százaléka a népnek foglalkozik iparral és kereskedelemmel.”¹⁰⁴

Az országos Iparegyesület szintén elégedetlen a törvény hatásával. „Az eddigi törvényekben biztosított állami kedvezmények egy csekély eszközét képezik az iparfejlesztésre ható állami tevékenységnek, s mint ilyenek egyedül a jövőben sem lehetnek hivatva iparunknak még ma is fennálló hézagait pótolni.”¹⁰⁵ A budapesti kamara részletes előterjesztést készített a törvény hatásáról és módosításáról. Eszerint az érdekelt körök egy kisebb része elégedett a fennálló törvénnyel, nagyobb része azonban kevesli a kedvezményeket, segíyeket tart szükségesnek. Ugyanakkor a kamara meghatározza az általa helyesnek vélt iparpolitika alapjait: „Általánosan elismert igazság, hogy gyáripart, vagy akár csak valamely gyártási ágat mesterséges úton, vagy csupán állami támogatással és kormányintézkedésekkel teremteni vagy magas színvonalra emelni nem lehet; a gyakorlati téren működő üzletkörök tisztában vannak azzal, hogy a felsorolt és jelzett bajok nem orvosolhatók az államhatalomnak közvetlen anyagi támogatása által, valamint el nem érhető az államhatalomnak e célra rendelkezésre álló eszközök aránylagos csekélyisége miatt az sem, hogy a nálunk hiányzó vagy csak kevéssé képviselt gyártási ágak a direkt állami támogatás nyújtása által nagyra fejlesszenek. Tapasztalatok igazolják különösen azt, hogy az intencióiban bár elismerést érdemlők azok az iparfejlesztési akciók, amelyek időközönként felbuzdulva, néha kellőképpen elő nem készített talajon, a mi szerény ipargazdasági viszonyaink között inkább dekoratív jellegű egészen új, nálunk addig ismeretlen és iparunk fogyatékos fejlettsége miatt a meglévő iparral a kívánatos vonatkozásokat és szerves kapcsolatot nélkülöző gyártási ágaknak a meghonosítására törekednek és ezen mesterségesen átlántált ipari csemeték életerejének emelése céljából a direkt anyagi támogatásra, nemkülönben a kezdet fokozottabb nehézségeinek a leküzdése végett bizonyos anyagi előnyöket a vállalkozó kezéhez való juttatására fektetik a fő súlyt, sok

¹⁰³ OL Ker. Min. Iparfejlesztési Szakosztály 1899–1–8601/14708, 18694, 46823.

¹⁰⁴ Kh. n. 1898. február 4.

¹⁰⁵ OL Ker. Min. Ip. fejl. Szo. 1899–1–8601/39849

esetben nem hozzák a kívánatos eredményt.” Végezetül a kamara szintén elégtelennek ítélte a törvény által biztosított kedvezményeket.¹⁰⁶

Szterényi a már korábban ismertetett kritikája mellett elismerően nyilatkozik az 1890. 13. tc. hatásáról: „Az állam közvetlen és közvetett áldozatai a fejlődésben megfelelő ellenértéket nyertek, és így nagyon gyümölcsöző befektetést képeztek, sőt ez a fejlődés – ha számokban nem is fejezhető ki – aránytalanul nagyobb az érdekében hozott áldozatoknál.”¹⁰⁷

Végső soron az 1890. 13. és 14. törvénycikkeket kell az állami ipartámogatás leg-sikerültebb alkotásának tekintenünk. Kisebb fogyatékoságaitól eltekintve tökéletesen megfelelt a kor által támasztott követelményeknek, helyes mederbe irányította az iparfejlődést, megfelelő ösztönzőként hatott anélkül, hogy elősegítette volna mesterséges, megfelelő létalapot nélkülöző vállalatok támogatását. Az az évtizedes fejlődés, amelyet a törvény is előmozdított, alapvetően megváltoztatta azokat a feltételeket, amelyek a törvényt létrehozták. Kialakult a hazai nagyipari burzsoázia, mégpedig oly módon, amely számos korábban még reálisnak tetsző illúziót szüntetett meg.

Így tarthatatlanná vált az a hit, hogy a hazai burzsoázia összetételét döntően a hagyományos uralkodó osztályok fogják meghatározni. Ez a burzsoázia a tíz évvel korábbi helyzettől eltérően most már saját szempontjait kívánja az ipartámogatás terén is érvényesíteni, és így törvényszerűen összeütközésbe kerül az agráriusokkal. Nem kétséges, hogy a következő ipartámogatási törvény már nagyrészt ennek a harcnak az eredménye, s megítélésének döntő kérdése, hogy hogyan alkalmazkodik ezekhez a változásokhoz.

Mint már többször szó esett róla, Baross koncepciójának lényege éppen az volt, hogy az állami ipartámogatást teljes komplexitásban értelmezte. Ennek megfelelően ítélte meg a közszállítások jelentőségét is: „Az állami szállításban való részesítést oly támogatásnak tekintem, mely az iparfejlesztési céloknak hatalmas eszköze, amely megadja az illető vállalatnak a biztos alapot, s lehetővé teszi, hogy oly ipari célokat is kövessen, melyek kezdetben legalább bizonyos kockázattal járnak.”¹⁰⁸

Ennek alapján született meg az első tulajdonképpeni közszállítási szabályzat 1891-ben. Ez előírja a pályázatok nyilvánosságát, a szükségletek nyilvántartását, 5 százalékban maximálja a bánatpénzt, külföldi beszerzést az illetékes miniszter engedélyéhez köti, a szállítók nyilvántartását a kereskedelemügyi miniszter feladatává teszi, és megtiltja a leg-alacsonyabb ár automatikus elfogadását.¹⁰⁹ A szabályzat hatása már 1894-ben szembetűnő. A vasutak hazai beszerzései ekkor már meghaladják a 90 százalékot, szemben a korábbi 80–85 százalékkal,¹¹⁰ a kereskedelemügyi minisztérium megrendeléseinél ugyanakkor közel 10%-os ez a növekedés, és szintén 90 százalék körül mozog,¹¹¹ aminek

¹⁰⁶Előterjesztés az állami kedvezményekről intézkedő 1890. évi XIII. tc. hatályának a meghosszabítása, illetve e törvény módosítás tárgyában.

¹⁰⁷Magyarország gyáripara 1898. I. füz. 52.

¹⁰⁸A kereskedelemügyi miniszternek 1889. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Bp., 1890. 205.

¹⁰⁹Uo. 1891. Bp., 1892. 336–337.

¹¹⁰Emlékirat az iparfejlesztésről. Bp., 1904. 12.

¹¹¹A ker. min. 1893. évi . . . jelentése. Bp., 1894. 554.

jelentőségét mutatja, hogy a minisztérium hazai beszerzéseinek értéke 1894-ben kerekén 38 millió korona volt.¹¹²

A közszállítások rendezése különösen a gépgyártásban érezte kedvező hatását, és meggyorsította az iparág fellendülését, miután a hazai beszerzést az állami kedvezményekben részesülő vállalatoktól is megkövetelte. A közszállítások első törvényes szabályozását jelentette az 1897. 20. tc. 38. §-a. Ez gyakorlatilag törvényerőre emelte és pontosította az említett 1891. évi 29. minisztertanácsi határozatot.

A hadseregszállítás kérdése azonban változatlanul megoldatlan maradt, de nem a kormány passzivitása miatt, hanem mivel a magyar ipar nemcsak versenyképes nem volt, de még szállítóképes sem. Baross, szakítva elődjeinek gyakorlatával, figyelemmel kísérte a hadseregszállításokat, de jelentős változásokat ő sem érhetett el. A közös hadsereg bakancsrendelésénél például hiába sikerült a kvótát a magyar ipar számára biztosítani, a megrendelés negyedére nem is érkezett ajánlat, a 193 pályázó közül csak 81 vett részt a szállításban, s végül a kész bakancsoknak alig harmada volt kifogástalan.¹¹³ A delegáció hadügyi albizottsága által kiküldött különbizottság ugyanakkor tévesen arra a megállapításra jutott, hogy a magyar ipar megfelelő arányban részesül a ruházati és bőrrendelésekből.¹¹⁴ Így éppen az ezt követő évben öt évre megrendelt „calicot- és lenvászonszükségletből” a magyar ipar nem egészen 23 százalékkal részesedett.¹¹⁵ A kilencvenes évek elején a haditengerészet rekonstrukciójánál Witkowitz szállította a hajópáncéllemezeket, Skoda a hajóágyúkat, a Stabilimento tecnico a hadi hajókat, és a magyar ipar egyáltalán nem kapott megrendeléseket.¹¹⁶ Ugyanekkor a Weitzer gyár eredménytelenül kéri a kereskedelemügyi miniszter támogatását élelmezési szekerek szállításához, a hadügyminiszter a kérést elutasítja, mondván, a szekereket kincstári üzemekben kívánja előállítani.¹¹⁷

Az úgy által kavart vihart Lukács Béla csendesíti le az országgyűlésben: „... Úgy a jelenlegi hadügyminiszter, mint annak hivatali elődje, úgy az én hivatali elődöm, mint magam hivatalos megkereséseinek a magyar ipar figyelembevétele tekintetében mindig a legnagyobb előzékenységgel igyekezett megfelelni, állíthatom, hogy azon gondos utánjárás után, melyet a kereskedelemügyi minisztérium mindig teljesített, ma körülbelül ott vagyunk, hogy – még egynémely részlettől eltekintve – a hazai ipar körülbelül abban a szállítási arányban részesítettik, amely a közös költségekhez való hozzájárulás aránya szerint a magyar ipart megilleti.”¹¹⁸ Habár az idézett megállapítás alapvetően valótlan, tény az, hogy a miniszter Barosshoz hasonlóan komoly erőfeszítéseket tett a magyar ipar érdekében. A hadügyi albizottság 1895-ben, tekintettel a lejáró szerződésekre, szintén szorgalmazza a megrendelések biztosítását, és felhívja a hadügyminiszter figyelmét az időközben keletkezett új gyáakra.¹¹⁹ 1897-ben a magyar ipar először részesedik a haditengerészet bőrrendeléseiből. A kereskedelmi miniszter egyben közbenjár, hogy a lövedé-

¹¹² Uo. 1894. Bp., 1895. 530.

¹¹³ Uo. 1890. Bp. 1891. 264.

¹¹⁴ Közös ügyek bizottság irományai 1891. 17. sz.

¹¹⁵ Uo. 1892. 18. sz.

¹¹⁶ GYOSZ Közlemények 1903. 7. sz. 8.

¹¹⁷ OL Ker. Min. VI. 1893–2–47445

¹¹⁸ Kh. n. 1893. december 15.

¹¹⁹ Közös ügyek bizottság irományai 1895. 19. sz.

kek egy részét Magyarországon rendeljék meg, valamint biztosítsák a kvótának megfelelő részt a vas- és acéláru szükségletnél is.¹²⁰

Az új szerződések megkötése azonban rávilágít arra, hogy a magyar ipar versenyképessége nagyon is korlátozott. Így például a textilipari cikkeknel a szokásos módon a hadügyminisztérium felmérte a szükségleteket, majd bekérte az ajánlatokat. Ezt követően termékenként kigyűjtötték a legkedvezőbb osztrák és külön a legkedvezőbb magyar ajánlatokat. 176-féle árucikk közül 50-re érkezett magyar ajánlat, ezeknél 10 volt olcsóbb az osztrák árnál, 5 megegyezett, a többi pedig drágább volt. A minisztérium a legolcsóbb árat felajánlotta a másik birodalomrész legolcsóbb ajánlattevőjének, s ha az azt elfogadta, akkor a megrendelést a kvóta arányában (70–30%) szétosztották, ha nem fogadta el, akkor a másik kapta a teljes megrendelést.¹²¹

Ma mai aligha ellenőrizhetők Weiss Berthold adatai, aki szerint harminc év alatt a 4000 millió forintos közös beszerzésekből Magyarország mindössze 22,5 százalékkal részesedett,¹²² de mindenképpen rámutat arra, hogy a hazai burzsoázia felismerte a hadseregszállítások jelentőségét, és törekvéseihez követeli a kormány aktív támogatását.

Bármennyire is indokolt módszertanilag az ipartámogatás viszonylag elkülönített tárgyalása, maga a megítélés azonban megköveteli a komplexitást. Az ipartámogatás egyetlen formája sem alkalmas arra, hogy önmagában a fejlődés motorja legyen, ilyen illúzióik a kortársaknak sem voltak. A cél végső soron a hazai tőke lekötése és a külföldi tőke beáramlásának előmozdítása volt. Ennek a hazai iparfejlesztés összességében tökéletesen meg is felelt, s miután ez jelenti az iparosodás egyik legfontosabb előfeltételét, jelentőségét is ez határozza meg. Az állami beavatkozás nem kompenzálhatta az elmaradottságból adódó hiányokat, mindenekelőtt nem helyettesíthette a tőkefelhalmozást, nem tekinthetjük tehát a modernizálás legjelentősebb tényezőjének, a külföldi tőkebeáramlás előmozdítása és a hazai tőke mobilizálása révén azonban döntő hatást gyakorolt a modern tőkés fejlődésre, annak sajátos tényezőjét képezte.

A megítélés említett komplexitása végül három szempont érvényesítését követeli meg, ez egyrészt az ipartámogatás szerepe az iparfejlesztés egészében, másrészt az ipartámogatás és az ipar fejlettségének összefüggése, végül az ipartámogatás és a magyar ipar szerepe a hazai, a monarchiai és a világpiacon. Nem kétséges, hogy létezhetnek – mint ahogy léteznek is – ezektől eltérő szempontok (mint például az ipartámogatásra fordított összegek nagysága), illetve az általunk említett szempontok közötti összefüggés más értelmezései s ennek következtében más megítélések is. Így a korábbiak során olyan érveket és adatokat is ismertettünk, amelyeket tévesnek vagy másodrendűnek ítélünk, de lehetővé teszik ugyanakkor eltérő szempontok érvényesítését is.

Így az 1881-i. törvény megítélésénél a tényleges – de egyáltalán nem lebecsülendő – eredményekkel szemben lényegesebbnek ítéljük azt a változást az állam iparfejlesztési politikájában, aminek a törvény az egyik döntő megnyilvánulása. Az iparfejlődés viszonylag korai időszakában – amikor végső soron még mindig elsődlegesen az ipari fejlődés előfeltételeinek kialakítása szerepel napirenden – a gazdaságpolitikában már felmerülnek a soron következő feladatok, az előfeltételek alapján kialakuló ipar támogatása.

¹²⁰ A ker. min. 1897. évi . . . jelentése (Bp. 1898.) 299.

¹²¹ Kriegsarchiv Bécs, Kriegsministerium. 1898. 13A 9–7/15

¹²² Magyar Ipar 1900. 5. sz. 1.

Vagyis az 1881. 44. tc. nem kezdete az iparfejlesztésnek, hanem „pusztán” annak fontos új állomása. Ha tehát az iparfejlesztés az elsődleges s az ipartámogatás annak csak egyik megnyilvánulása, akkor ez már nem annyira „kelet-európai sajátosság”, másrészt nyilvánvalóvá válik, hogy Magyarországon már 1881 előtt is létezett állami beavatkozás, befolyásolás, állami iparfejlesztés. A közlekedésügy mellett itt csak utalhatunk annak egy másik megnyilvánulására, az állami gyárakra.

A 80-as évek elején az iparfejlesztés alapvető feladata a magyar ipar megteremtése, a meglévő gyáripár modernizálása elsődlegesen a Lajtán túli ipar konkurenciájával szemben. Jellege szerint tehát ekkor valóban közel áll a vámvédelemhez, még ha nem is azonos azzal. Hagyományos iparról van szó, amelynek előbb-utóbb meg kell küzdenie a Monarchia nyugati részeinek iparával a közös piacon ahhoz, hogy fennmaradjon. Ez egyben megkövetelte az ipari érdekek figyelembe vételét a gazdaságpolitika egészében, ami különösen az évtized második felében, illetve már a 90-es években bontakozott ki valóban szélesen. Az 1890-es törvénynek alapvetően még mindig ugyanazokat a feladatokat kellett megoldania, mint elődjének. Annyiban eltérő, hogy szigorúan véve már az előző évtized fejlődése alapján nem beszélhetünk kezdetekről, az előfeltételek (mezőgazdaság tőkés átalakítása, modern hitelrendszer, infrastruktúra) biztosítása megtörtént. A kortársak elégedettsége az 1881-es törvénnyel szintén azt mutatja, hogy annak célkitűzései alapjaiban változatlanul érvényesek (azaz, a magyar ipar megteremtése, illetve modernizálása). Lényeges különbség, hogy az 1890. 13. tc. és különösen a 14. tc. a korábbinál jóval tudatosabban, következetesebben és szélesebb alapon szolgálta ezeket a célkitűzéseket. Ez a következetesség nyilvánult meg az iparfejlesztés egészénél is.

A Baross–Wekerle-féle koncepció lényege tehát, hogy tudatosította a korábbin részben még ösztönös kezdeményezéseket. Ebből következően joggal lehetett kiindulási alapjuk a behozatali statisztika, hiszen a magyar ipar változatlanul nem merítette ki a hazai fogyasztásból adódó lehetőségeket, néhány kivételtől eltekintve fel sem merülhetett a monarchiai piac kihasználása. Még mindig a hagyományos iparágak fejlesztése állt az előtérben, s ennek egyik fontos feltétele a kedvezményben részesített iparágak és a kedvezmények kiszélesítése. Nyilvánvaló volt az is, hogy egyrészt ez az iparfejlesztési koncepció beleütközik a Lajtán túli körök rövid távú érdekeibe, és előbb-utóbb mindkét oldalon megköveteli az iparági struktúra egymáshoz igazítását. Éppen a gazdasági integráció lehetőségének kialakítása igényelte a viszonylag önálló magyar ipar megerősödését, bekapcsolását a Monarchia gazdasági életébe.